

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF TARİHİ BİLİM DALI

**İSMAİL HAKKİ BURSEVÎ'NİN "KİTABÜ'N-NETİCE"
ADLI ESERİNDEKİ TASAVVUFÎ İSTİLAHLAR**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

73²²⁵245

DANIŞMAN

PROF. DR. İBRAHİM DÜZEN

HAZIRLAYAN

İHSAN SOYSALDI

ŞANLIURFA-1998

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	5
Ö N S Ö Z.....	7
GİRİŞ.....	9
A- ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	10
B- ARAŞTIRMANIN AMACI.....	10
C- ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	11

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSEVİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ.....	13
A- YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ.....	13
B- HAYATI.....	16
C- ESERLERİ.....	24

İKİNCİ BÖLÜM

TAHALLUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR.....	31
A- İBÂDET VE AHLÂKLA İLGİLİ KAVRAMLAR.....	31
1- Takvâ.....	31
2- Tövbe.....	33
3- Zikir.....	37
4- Sabır.....	42
5- Şükür.....	45
6- Rıza.....	50
7- Fakr.....	53
8- Züht.....	57

B- SEYRU SÜLUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR	61
1- Şeyh-Mürşid.....	61
2- Mürîd-Sâlik.....	64
3- Semâ.....	67
4- Sohbet.....	69
5- Mücâhede-Riyazât	70
6- Halvet.....	73
7- Ârif.....	74
8- Veli-Velâyet.....	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TAHAKKUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR	79
A- KALB VE VİCDÂN İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	79
1- Aşk ve Muhabbet	79
2- Kabz ve Bast.....	81
3- Heybet ve Üns.....	82
4- Gaybet ve Huzur	84
5- Mahv ve İsbat.....	85
6- Fenâ ve Bekâ.....	87
7- Cem ve Fark.....	90
B- MARİFET VE BİLGİ İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	92
1- Marifet ve İrfan	92
2- Keşf ve Mükâşefe.....	94
3- İlham	95
4- Feth ve Feyz	97
5- Tecellî	98
SONUÇ.....	100
BİBLİYOGRAFYA.....	101

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
Ank.	: Ankara
Ayr.	: Ayrıca
Bkz.	: Bakınız
İst.	: İstanbul
Krş.	: Karşılaştırınız
No.	: Numara
r.a.	: Radiyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi vessellem
Trc.	: Tercüme eden
Trs.	: Tarihsiz
vrk.	: Varak
v.s.	: Ve saire
Yay.	: Yayınları

Ö N S Ö Z

Tasavvuf, İslâm'ın rûh hayatıdır. Tasavvuf, diğer İslâmî ilimler gibi Kur'ân'dan ve Allah Rasûlü'nün sünnet ve yaşayışından neş'et etmiştir. Asr-ı saâdet dönemindeki o örnek yaşayış, mânevî ve zühdî açıdan zirvedeki insanlar Hz.Peygamberin de ifade ettiği gibi takip edilecektir. Çünkü onların hayatını örnek alanlar sonunda da ebedî saâdete ulaşacaklardır.

Tasavvuf tarihi, araştırılacak konu bakımından oldukça zengin bir alan olup araştırılacak konu seçimi de o derece de zor olmaktadır. Bu zorluğa rağmen yaptığımız çalışmalar sonucunda gerek tarihimizde ve gerekse günümüzde araştırılması gereken konuları görme imkânımız oldu. Bu sayede konumuzu ilgilendiren bir çok şahsı da tanımış olduk, zaten bir bilim dalı dün ve bugün ile vardır ve varolacaktır. Geçmişinden habersiz yaşamak yaşanılacak en büyük gaflet olarak görülmeli, kültürümüzün ve memleketimizin her biri ayrı bir değer olan bu mümtaz şahsiyetleri tekrar tekrar incelenmelidir. Çünkü her araştırmacının ayrı bir güzelliği yakalayacağı inancı bizde hasıl oldu. Hatta aynı kişi aynı araştırmayı belli bir müddet sonra tekrarlarsa farklı şeyleri yakalayıp bazılarını önceki araştırmasında ele alamadığını fark edecektir. Bu da bilimin bir güzelliği ve araştırmanın en zevkli tarafı olsa gerektir. Bunu yaparken en anlaşılır şekilde ve günümüze ışık tutulmasının yararlı olacağı bir gerçektir. İnsanımız kendi değerlerinden habersizken bir batılı bilim adamı bizim ilim adamlarımızı bizden daha iyi tanınması ve araştırması ibret alınması gereken bir konudur.

Günümüzde kavramların yanlış kullanılıp yanlış anlaşılması, bunun sonucu olarak ta bir çok karmaşanın yaşanması bu tür çalışmaların önemini artırmakta, insanları aydınlatmada faydalı olan çalışmalar gün geçtikçe sayıca artmaktadır. Tasavvufî konuların daha çok metafizik konular oluşu kavramların ifadesini güçleştirmektedir. Bu güçlüğün en aza indirilmesi de bu alanda eser veren bilim adamlarının gayretleri ile olacağı muhakkaktır.

Bu çalışmada İsmail Hakkı Bursevî'nin "Kitabu'n-Netice" adlı eserindeki tasavvufî kavramları belli bir usul çerçevesinde ele alıp karşılaştırmalı olarak inceleyip bir araştırma sonucu bu tezi yazdık.

Bu çalışmamızda bize yardımcı olan, engin tecrübelerini ve birikimlerini istifademize sunan danışman hocam Prof. Dr. İbrahim Düzen'e teşekkürü bir borç bilip, Allah kendilerinden razı olsun der, bütün işlerimizin Allah'ın rızasına uygun olmasını temennî ederim.

Gayret bizden, nusret ve hidâyet Cenâb-ı Hak'tandır.

İhsan SOYSALDI

GİRİŞ

O gerçek bir sûfidir, inzivaya çekilmiş, çevresindekileri uyuşturmuş, tarikat şeyhliğinden istifade ederek etrafındakileri sömürüp şahsî menfaat sağlamış, meskenete dalmış sûfî değildir. Zaten gerçek tasavvuf erbâbı böyle olamaz, bu zevki tadan ve yaşayan, mecbur olduğu vazife ve hizmeti bildiğinden kendisini boşluğa, zamanın akışına bırakamaz. İsmail Hakkı, kendisini anlamayanların birkaç kere kadrine uğramışsa da şahsiyetini, takip ettiği ilmî yolla ispat etmiş, zâhirî ve bâtinî ilimlerdeki değerini söz ve icraatıyla olduğu kadar, eserleriyle de göstermiştir.

İsmail Hakkı, hayatı mücadelelerle dolu her bakımdan örnek alınacak ilmî yönden kendini çok iyi yetiştirmiş, ahlakî açıdan kusursuz bir insan, eserleri yönünden tam bir deryadır. Öyle ki, taraflı tarafsız bütün çevrelerce takdir toplamış bir ilim adamı döneminin çalkantılarına karşı dimdik ayakta kalabilmiş doğru bildiği yolda mücadelesini azim ve kararlılıkla yerine getirmiştir. O, günümüz ilim adamlarına bir örnek olma açısından ideal bir insandır.

A- ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Tasavvufu anlamak için onun kavramlarının doğru olarak bilinmesi gerekmektedir. Çünkü her bilim dalının kendine has literatürü mevcut olup bunun bilinmesinin özellikle araştırmacılar için hayatiyeti tartışılmaz bir konudur. Günümüzde bütün kavramların yanlış kullanıldığı ve kargaşanın olduğu düşünüldüğünde durum daha da önem kazanmaktadır.

Özellikle bu ilimde ve diğer ilim dallarında büyük bir seviyeye ve birikime sahip Bursevî gibi bir ilim adamının görüşünü aktarmanın ne kadar mühim bir hadise olduğu sanırım daha kolay anlaşılır. Zaten o kitabında kullandığı dil için, kuş dili olduğunu bu sebeple herkesin bunu anlayamayacağını, dinlemekten lezzet alamayacağını ve akılına sığdıramayacağını ifade ederek daha işin başında okuyucusunu ikaz ederek konuya giriş yapmaktadır.

Biz kendi değerlerimize sahip çıkmaz aradıklarımızı uzakta ararsak, bulacağımız çare ve çözümlerin bize yarar getirmeleri de uzak olacağı kanaatindeyiz. Çünkü ne ararsak önce çevremize bakıp bulmayı denemeli eğer bulamazsak dışarıda aramalıyız. Kendi yetiştirdiğimiz değerlerin farkında olmadığımız sürece başkalarının görüşleriyle hareket etme ve onların yönlendirmesiyle hedefe gitme gibi bir hata içerisine düşmemiz kaçınılmazdır.

B- ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmamızda elde etmek istediğimiz sonuç hem kendimiz hem de diğer istekli arzulu ve bu ilme merak duyup bilgi sahibi olmak isteyen bütün taliblerin hizmetine küçük de olsa bir araştırma ürününü sunmanın faydalı olacağını düşündük ve bu gaye doğrultusunda çalışmamıza yön verdik, gayemiz evvelâ Allah Teâlâ'nın ve O'nun Rasûlü Hz. Peygamber'in rızasını, hoşnutluğunu kazanmak olacaktır.

İlmî çalışmalarda yine önemli bir gaye de bu alanda az da olsa farklı konu yada meseleleri veya aynı konuları farklı bakış açısıyla yeniden daha yararlı hale getirip sunmak olmalıdır. Böyle güzel ve faydalı bir gaye için yapabildiğimiz gayretleri yaptık belki mükemmel bir çalışmaya ulaşamadık ama mükemmele ulaşmada bir mesafe kat ettiğimizi umut ediyoruz.

Tasavvufî kavramlar hassasiyet gösterilerek açıklanması gereken konular olarak önümüze gelmektedir. Konu hassas ve özen gösterilmesi gerekli olunca kullanılan kelimelerin seçimi önem kazanmaktadır. Metafizik olan hadiselerin ifade edilme zorluğu burada ortaya daha belirgin olarak çıkmaktadır.

C- ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamız esnasında takip ettiğimiz metot genel hatlarıyla şöyledir; Kavramları önce kelime manalarını verip daha sonra tasavvufî manalarını bularak Kur'an'da bu kavramlar geçiyorsa bunları tespit ederek konu içerisinde izah ederek konuyu geniş boyutta incelemeye çalıştık. Ayrıca konu ile ilgili bulabildiğimiz şiirleri az da olsa konu içerisine serpiştirdik.

Bu kavramları ayrıca diğer mutasavvıflarla karşılaştırarak ortak ve farklı görüşleri belirtmek sûretiyle çalışmanın daha da zenginleştirilmesi yönteminin doğru ve faydalı olacağı fikri bizi çalışmamızda yönlendiren bir görüştü.

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSEVİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

A- Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

Devletlerin tarihinde kuruluş, gelişme, gerileme ve yıkılma devrelerine yıl olarak sınır koymak zor ise de bazı tarihçiler on yedinci asrın son yılını Osmanlıların gerileme döneminin ilk yılı olarak kabul ederler.¹

İsmail Hakkı'nın doğumundan kısa bir süre önce İstanbul'da ahâlî iki fırkaya ayrılmıştı: Kadızadeliler ile Sivasîzadeliler. Kadızadeliler medrese alimlerini Sivasîzadeliler de tarikat erbabını temsil ediyorlardı. Bunlar arasında ihtilaf ve tartışma hiçbir şekilde bitmek bilmiyordu. Kadı zadeliler her yeni çıkan yapılan şeylere "Bid'at" adını vererek şiddetle hücum ediyorlardı. Bunlar Regâip, Berat ve Kadir gecelerine mahsus olarak kılınan namazları meşru saymıyorlardı. Bu sırada bir çok tasavvuf erbabı yaptıkları sohbet ve vaazlardan dolayı sürgüne gönderilmekteydi. Bununla beraber bir çok sahte şeyh ve dervişler ortaya çıkmış halkı sapıtmaktan ve aldatmaktan geri kalmıyorlardı. Bu sebepten İsmail Hakkı Bursevî'nin eserlerinde hem devlet ricaline, hem o zamanın ulemasına ve hem de mukallit şeyhlere karşı öğütler ve itirazlar görülmektedir.²

O'nun bu tür şiddetli tenkitlerine "Ruhu'l-Beyan" adlı tefsirinde görülmektedir. Bu tefsiri Bursa'da iken kaleme almıştır. Aynı yıllarda memleketin düşman orduları tarafından çiğnendiğini haber aldıkça kan ağlıyordu. Bu durumun ise Osmanlı hükümet adamlarının hem müslüman halka, hem de diğer azınlıklara karşı reva gördükleri aşırı zulümden dolayı ileri geldiğini açıkça yazmaktaydı. O doğruları söylemekten ve yazmaktan asla çekinmezdi.³

Bu asrın dinî, fikrî, tasavvufî konularını anlama ve kavrama açısından bir imkanımız var ki, o da Kâtip Çelebi'nin konu ile ilgili kaleme aldığı

¹ Kara, Mustafa, Niyazi-î Mısri, Ank, 1994, s.5.

² Aynî, Mehmet Ali, Türk Azizleri ve İsmail Hakkı Bursevî, İst, 1944, s.7.

Mizanu'l-Hak adlı eserinin bulunmasıdır. Bu eser o yıllarda dinî cemaatler arasında aktüel olan konuları, bu konular hakkında seviyeli-seviyesiz tartışma ve münakaşaları anlatmaktadır.⁴

Tartışılan konular arasında tütün ve kahve içmek helal midir, haram mıdır meselesinden; Hz. Peygamberin babası mü'min olarak mı vefat etmiştir sorusuna; Muaviye'nin oğlu Yezid'e lânet okunur mu, okunmaz mı münakaşasına kadar her şey vardır. Tasavvuf tarihini ilgilendiren tartışmalar ise şunlardır:

1- Raks ve deveran adını alan sesli zikir meclisleri dinî esaslara uygun mudur, değil midir?

2- Muhyiddin İbn Arabî büyük bir sûfî midir, yoksa koyu bir kafir midir?

3- Firavunun mü'min olarak öldüğünü savunan İbn-i Arabî haklı mıdır, haksız mıdır?

4- Kabirleri ziyaret etmek meşru mudur, değil midir?

5- Bid'atlar meselesi.⁵

Yavuz Sultan Selim'den sonra giderek sertleşen şii-sünnî ihtilaflarına ilâveten bu müderris-mutasavvıf tartışmalarının toplumda gergin bir hava meydana getirdiğini söylemek mümkündür.⁶

XVII. yüzyıl Osmanlı toplumuna tarikatlar penceresinden bakıldığında görülen manzara ise şudur:

1- Toplumda tarikatların tesir ve yaygınlığı artmaktadır.

2- Tarikatlar değişik yerlerde kurulan kol ve şubelerle mürid halkalarını genişletmektedir.

³ Bursevî, İsmail Hakkı, *Ruh'ul- Beyan*, İst, 1985, I, 888.

⁴ Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehak*, (trc. S. Uludağ- M. Kara), İst, 1990, s.14.

⁵ Kara, a.g.e., s.6.

⁶ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, İst, 1992, III, 1362.

3- Tarikatlar dünyasının ayrılmaz bir parçası haline gelen ve musikî ile iç içe olan sesli zikir meclislerinin dinî sınırları aşıp aşmadığı tartışılmaktadır.

4- Devlette, özellikle vahdet-i vücudu benimseyen Melâmîler arasındaki ilişkiler çok sert bir noktadadır.

5- Şiir ve musikî başta olmak üzere genel sanat dallarının hemen hepsi tekke atmosferinde gelişip güçlenmektedir.⁷

Ömrünün bir kısmını veya tamamını bu devirde geçirmiş bazı meşhur sûfiler ve tarikatları şöyle sıralayabiliriz.

Ahmet Cünûnî Dede	Mevleviye
Hüsameddin Efendi	Semerkandiye
İsmail Rumî	Kadiriye
İmam Rabbanî	Nakşibendiye
Abdullah Bosnevî	Melâmiye
Aziz Mahmud Hüdayî	Celvetiye
Himmet Dede	Bayramiye
Cahidî Ahmed Efendi	Uşşakiye
Gavsî Ahmed Dede	Mevleviye
Gafurî Mahmud Efendi	Celvetiye
Gaybî Sunullah Efendi	Melâmiye
İsmail Ankaravî	Mevleviye
Karakaşzade Ömer Efendi	Celvetiye
Karabaş Veli	Şabaniye
Muhyi Efendi	Gülşeniye

⁷ Kara, a.g.e., s.7.

Nazmi Muhammed Efendi	Halvetiye
İbrahim Efendi	Melâmetiye
Ömer Fuadî Efendi	Şabaniye
Ramazan Efendi	Ramazaniye
Seyyid Seyfullah	Halvetiye
Sarı Abdullah Efendi	Melâmiye
Şemlelizade Ahmed Efendî	Gülşenîye
Yavsî Muhammed İmadî	Bayramiye
Lâmekânî Hüseyin Efendi	Melâmiye ⁸

B- Hayatı

Soyu, Ailesi, İlk Tahsili

Otuz seneden fazla süre Bursa'da ikamet ettiği için ve nihayet orada hakka yürüdüğü için (Bursevî) namıyla meşhur olan Ruhu'l-Beyan müellifi İsmail Hakkı H. 1063 senesi zilkade ayı başlarında (M. 14 eylül 1652) bir pazar günü Aydos'ta doğmuştur. Babası Mustafa efendi aslen İstanbulludur. H. 1062 de İstanbul'da esir hanında çıkan büyük bir yangında Aksaray'daki evi eşyasıyla yanmıştır. İstanbul'u mecburen terk ederek Aydos'a gitmiş ve yerleşmiştir. Annesi ise İsmail Hakkı yedi yaşında iken vefat etmiştir. İsmail Hakkı, on bir yaşında tahsile gönderilmiş, Edirne'deki ilk tahsili esnasında devrin önemli alimlerinden nahiv, mantık, fıkıh, kelâm gibi dersleri okumuştur.⁹

İsmail Hakkı tahsil esnasında bütün kitapları el yazısıyla yazmış, validesinden miras kalan 12 bin dirhem gümüşün bir miktarını kitap tedariği için çok azını da geçimi için ayırmıştır.¹⁰

⁸ Kara, a.g.e., s.7-8.

⁹ Aynî, a.g.e, s.12.

¹⁰ Aynî, a.g.e, s.14.

İsmail Hakkı yirmi yaşına geldiği zaman Edirne'de kalmayı istemi-
miş ve İstanbul'a giderek büyük ve meşhur âlimlerden biraz daha yüksek
dersler almaya başlamıştır. O'nun nazarında üstatların en büyüğü Osman
Fazlı idi. İsmail Hakkı gerçek ilmî ve manevî olgunluğunu İstanbul'da ka-
zanacak, Osman Fazlı'nın tedris ve terbiyesi altında yetişerek geniş kültü-
rü ile ehl-i tasavvufun unutulmaz simalarından olma yolunda burada ke-
mâle erecektir.¹¹

Atpazarındaki celvetiye tarikatının hânîkâhı gerçek bir üniversite
niteliğindedir. Burada bir taraftan zahiri ilimler diğer taraftan Osmanlı mü-
derrislerinden farklı olarak bâtinî ilimler olarak tanınan tasavvuf terbiyesi ve
kültürü verilir. Talebe burada zühd hayatına başlar, bağlı olduğu tarikatın
âdab ve usulüne göre günün belli vakitlerinde vird ve zikirle meşgul olur,
insanî zaafılardan sıyrılmak için nefsine hâkim olmanın , onu iradesiyle
gemleyerek emri altına almanın yollarını öğrenir. Karşılaştığı bütün zor-
luklarda şeyh, murakabe dediğimiz bu nefis terbiyesinde talebesine yar-
dımçı olur, ona yol gösterir. Bu bakımdan şeyhe mürşid talebeye de mürid
adı verilir.¹²

Osman Fazlı'nın yanında takip ettiği dersler ise, ilmi âdâb, kelâm,
ferâiz, Farsça, belâğat gibi derslerdir. Bunun yanında tecvîd dersi de al-
mış, sülûs, nesih ve ta'lik yazılarında oldukça başarılı denemeler yapmış-
tır. Daha sonra Farsça bir çok meşhur eseri inceleyip bir kısmını da ez-
berlemiştir. Bunlar arasında Hafız'ın divanı, Molla Cami'nin Baharistan'ı,
Mevlana'nın mesnvi ve fih-i mâfih'ini sayabiliriz.¹³

Bu ilimlerin dışında İstanbul'daki eğitiminin ağırlık noktasını
Celvetiye târikatının âdâb ve erkânına göre sülûk'a girmesi, Bursevî'nin
eğitiminin önemli bir kısmını oluşturur. İsmail Hakkı bir yandan tasavvufu
nefsinde tatbik ederken diğer taraftan da tarikatın kurucusu olan Mehmet
Üftade ile Aziz Mahmud Hüdaî'nin yeni kurulan tarikatının âdâb ve erkânı
üzerine yazdıkları kitap ve risaleleri okur, böylece hem tasavvuf kültürünü

¹¹ Bursevî, *Tamamu'l-Feyz*, Millet Kütüphanesi, vrk.223.

¹² Aynî, a.g.e., s.15.

artırır hem de Fazlı idaresinde sülûkunu tamamlar. Belli bir seviyeye ulaşınca şeyhi İsmail Hakkı'ya halifelik verir ve eğitim-öğretim, vaaz ve tezkirle meşgul olmasına müsaade eder.¹⁴

Bursevî müsaade aldıktan sonra memleketi Aydos'ta gider, babasıyla buluşur ve Üsküb'te ilköğretime başlar, burada Mustafa Uşşakî'nin kızı Aîşe hanımla evlenir. Camilerde vaaz ve halkı irşada başlar, davranışları Kitab ve Sünnete uymayan bazı kimselerle mücadele eder, konuşmalarında şiddetle kınadığı kimseler Bursevî'ye cephe alır. Bunlar arasında Üsküb müftüsü de vardır. Durumdan haberdar olan Şeyh Fazlı, talebesine bir mektup yazarak, sabırlı olmasını ve şüpheli gördüğü şeyleri terk etmesini isteyerek Bursevî'yi uyarır.¹⁵

Şeyhinin bu ikazlarına rağmen İsmail Hakkı, gençlik heyecanıyla ateşli ve sert konuşmalarıyla çevresindekilere hakim olmaktan ziyade, kötü alışkanlıkları olanlarını bırakmayan kimselerin dedikodularına hedef olur. Bu durum Osman Fazlı'yı sinirlendirir ve Arapça yazılmış sert bir mektup yazar, ve kendisini oraya ahaliyi cehalete ve ayrılıya sevk etmeye düşmesi için değil, onların düzelmesi ve kurtuluşa ermeleri için gönderdiğini ve bu hareketleriyle onlardan da cahil olduğunu gösterdiğini hatalı olduğunu belirtir. Nefsini terbiye etmesini, nasihatını tutmasını ister. İfrat ve tefritle değil, itidalle davranmasını tavsiye eder.¹⁶

Bu etkili mektuptan sonra Bursevî vaaz ve nasihatlarında halkın inançları arasında İslâma uymayanları hemen önleyemeyeceğini anlayınca gayretini hânıkahında eğitim ve öğretime hasreder. Bu arada bazı eserlerini kaleme alır. Bunlar arasında "Mecâlisu'l-Va'z", "Şerh-i Fıkh-ı Keydânî ve "Ruh'ul Beyan'ın" bir kısmını sayabiliriz.¹⁷

İsmail Hakkı Üsküb'te iken aleyhinde çalışanların istismarı ve büyütmeleriyle onu zor durumda bırakan bir olay gerçekleşir. Üsküb meclisle-

¹³ Aynî, a.g.e., s.15.

¹⁴ Bursevî, a.g.e., vrk.223a-b.

¹⁵ Ayverdi, E. Hakkı, *Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları*, Ank., 1957, s.12-13.

¹⁶ Aynî, a.g.e., s.16-18.

¹⁷ Bursevî, a.g.e., vrk.225 a.

rinin birinde imamlık yapan bir genç, Bursevî'nin derslerine devam etmektedir. Ders esnasında sebebi ve kaynağı bilinmeyen bir olayla hocasına karşı gelir ve dersi ihlâl eder. Bunun üzerine Bursevî kendisini falakaya yatırarak 20-30 değnek vurdurur. Bu hadise muhalifler tarafından büyütülerek şikayet konusu edilir, olay İstanbul'a kadar aksettirilir. Hadise mahkemeye kadar gelir ve araya girenler sebebiyle mahkeme olmadan davacı şikayetinden vazgeçer, buna rağmen Osman Fazlı Bursevî'yi Üsküb'ten alarak Köprülü'ye tayin eder.(1681)¹⁸

Köprülü'de bulunduğu süre içerisinde rahat ve huzurlu bir ortamda çalışma imkanı bulur, ayrıca halk da kendisinden oldukça memnundur. Şöhreti civar kasabalara yayılır, Usturumca halkının isteği üzerine Osman Fazlı Usturumca'ya nakline müsaade eder.(1682)¹⁹

Burada otuz ay hizmet eder, vaaz ve eğitimle meşgul olur. Şeyhi Osman Fazlı ise sarayda IV. Mehmed'e vaaz ve nasihatlerde bulunmaktadır. Bursevî'yi Edirne'ye saraya çağırır ve eserlerini tedkik eder, bu sırada Celvetiye'nin Bursa'daki şeyhi Sun'ullah efendinin vefat haberi gelir. Şeyh Fazlı bu mevkiye Bursevî'yi layık görür, Balkanlardan ayrılarak Bursa'ya yerleşmesini emreder. (1648) Bursevî ailesine bu haberi verir, hanımının karşı çıkmasına rağmen onu da ikna ederek ailesini Usturumca'da bırakarak Edirne'ye gelir. Üç ay Fazlı'nın evinde kalır, bu zaman zarfında İbn Arabî'nin Fusûs'unu beraberce okurlar. Kış çıkınca eşini Edirne'ye getirir, beraberce Bursa'ya giderler.(1685)²⁰

1686 senesi sonlarına doğru İsmail Hakkı, şeyhi Osman Fazlı tarafından İstanbul'a gelmesi için davet edilir. Davetin maksadı Bursevî'nin tasavvufî yönünü takviye etmek, bu sahada derinleşmesi için lüzumlu bilgi ve tecrübeleri kazandırmak, müşküllerini gidermede yardımcı olmaktır. Sûfinin her zaman mürşide ihtiyacı olduğunu bilen Osman Fazlı Bursevî'yi yetiştirmekten büyük bir zevk duyuyordu. Bu konuşmalar ve görüşmeler

¹⁸ Bursevî, a.g.e., vrk.,226-a-228 b.

¹⁹ Bursevî, a.g.e., vrk.,229 a.

²⁰ Bursevî, a.g.e., vrk.,235 b.

belli aralıklarla yapılmaktadır. Bu konuşmaların genel muhtevası ise şöyledir:

- a- Osman Fazlı'nın tasavvuf ve tarîkata dair görüş ve düşünceleri,
- b- Padişah, saray ve devlet idaresiyle ilgili hatalar ve bunların tenkidi,
- c- Bursevî'nin meslekî ve ailevî hayatıyla ilgili mevzûlar.

Osman Fazlı IV. Mehmed ve II. Süleyman'ın hocalığını yapması, sarayın iç işlerine zaman zaman ilgilenmesi yüzünden siyasete karıştığı iddiasıyla Sadrazam Mustafa Paşa tarafından 1690 yılında Kıprıs'taki Magosa kalesine sürgün edilir. Sürgünden birkaç ay sonra İsmail Hakkı Osman Fazlı tarafından Magosa'ya davet edilir. Bursevî'nin çağrılış sebebi Osman Fazlı'nın idare ettiği Celvetiye tarîkatının şeyhliğini kendisine devretmesidir. Osman Fazlı halifelerinin sayısının çok olduğunu ama bu vazifeyle layık olanın Bursevî olduğunu zira onun bu ilme sahip olduğunu belirtir.²¹

Bu mânevî emânetin tevdiî ile İsmail Hakkı Celvetiye tarîkatının şeyh Fazlı'dan sonraki halkasına dahil olmuş, tarîkat silsilesinin 32. Sırası kendisine verilmiştir. Bursevî burada 17 gün kalmış ve 5 ay sonra Bursa'ya dönmüştür.²²

Bursevî'nin bu ziyaretinden kısa bir süre sonra Osman fazlı çok yaşamamış 1691 yılında 61 yaşında hayata gözlerini kapamıştır.

İ. Hakkı Bursa'ya döndüğünde bir yandan tedris ve eğitim faaliyetine devam ederken diğer taraftan mesaisinin büyük bölümünü, yazmaya başladığı Ruh'ul-Beyân tefsirine ayırır. Muayyen günlerde de halka vaaz ve nasihatlarla devam eder, celvetiye tarîkatını temsil etmesinden dolayı mülkî ve idarî erkânla temaslarını sıklaştırır. Bu yüzden ilmî ve manevî otoritesini kullanmak maksadıyla zamanın padişahı II. Mustafa komutasın-

²¹ Bursevî, a.g.e., vrk.,312 b.

da çıkılan sefere davet edilir. 1696-1698 senelerinde iki kere Elmas Mehmed Paşa'nın komutasındaki Nemçe ve Erdel seferlerine katılır.²³

1701 yılından itibaren on sene kadar Bursa'da kalır, bütün vaktini tefsiri, Ruh'ul-Beyân'ın yazılmasına ayırır. Hacca hareketinden önce Sâd süresine kadar yazmıştı, dönüşünde aynı sreden başlayarak 1706 senesinde tefsirini tamamlamayı başarır. 1710 yılına kadar on sekiz kitap-risâle yaşamış olur. 1710 senesinde çevresinin de isteği ile tekrar hacca gitmeğe karar verir. Ailesini de yanına alarak İstanbul'a gelirler, burada bir ay kalarak deniz yoluyla İskenderiye'ye doğru yola çıkarlar, rabîu'l-âhir'de Kahire'de Kâdirî hânîkâhına yerleşirler.²⁴

Şeyh Hakkı gelişinin hemen ilk günlerinde çevresiyle temas kurmuş, Mısır ulemâsının isteği üzerine bazılarına icâzetnâmeler vermiş, bazılarına da arzuları üzerine risaleler tertip ederek hediye etmiştir. Halktan Celvetiyye âdâbı üzere halvete rağbet edenlere yardımda bulunmuş, tertip ettiği zikir meclisleriyle onları irşâda çalışmıştır.²⁵

İsmail Hakkı'nın Bursa'dan Tekirdağ'a gidişi ilâhî bir işretle gerçekleşmiş ama Üsküdar'dan gönderilişi gelen şikayetler üzerine olmuştur. Tekirdağ'a gelişile burada faaliyetlerine devam etmiş, aslen buralı olan Mehmed Efendi, Hakkı'ya mürid olarak terbiyesine girmiş, Celvetiyye uslne göre sülûkunu tamamlamıştır. İsmail Hakkı talebesine bir ilehâne yaptırmış burada onu vazifelendirerek kendisi de bir müddet âşikâne irşatda bulunmuştur.²⁶

İsmail Hakkı yerine getirdiği vazife icabı seyahatı seven, tebdîli mekanda mânevi bir bereket arayan, rahat ve huzurundan çok, inandığı düşünce ve yaşayışı devamlı canlı tutmak isteyen bir karaktere sahiptir. Tahsili sırasında ve daha sonra okuyup fikirleriyle yoğrulduğu Muhyiddîn İbn Arabî'ye olan bağlılığı yüzünden onu zaman zaman rüyasında görür, o-

²² Bursevî, a.g.e., vrk.186 b.

²³ Bursevî, *Tuhfe-i İsmailiyye*, İst, 1970, s.2.

²⁴ Bursevî, *Mecmuâ-i-Hakkı*, Bayezid ktphanesi., Genel no 3507, vrk.73 b-77 b.

²⁵ Bursevî, *Makâlât-ı Hakkı*, Hacı Mahmud, no 2764, vrk.19 a.

²⁶ Bursevî, *Kitabu'l-Mir'ât*, Atıf Efendi, no,1504, vrk.132 b.

nunla konuşur ve Bursevî'ye bazı nasihatlarda bulunur. Bu konuşmadan sonra Şam'a gider ve Arabî'nin kabrini ziyaret eder.²⁷

İsmail Hakkı Şam'a gelmesinin esas amacı burada sağlayacağı manevi ortamdır, feyz ve bereketin öne çıkmasıyla burayı ziyareti zaruri kılan bazı sebepler mevcuttur. Memleketinin dışında da faaliyette bulunmak istemiş, vaaz ve nasihatlarda bulunmuştur. Burada ayrıca tefsir dersleri de vermiştir.²⁸

Zamanın ünlü mutasavvıflarından Abdulğani el- Nablusî ile tanışıp karşılıklı fikir alış veriş ve münakaşalarda bulunmuştur. İsmail Hakkı bu seneler zarfında Kitâbu'l-Hitâb, Kitâbu'l-Necât, Tuhfe-i Recebiyye, Şerh-u Nuhbeti'l- Fiker, Usul-i Hadîse gibi kitaplarını kaleme almıştır.²⁹

Bu ziyaretten sonra Bursevî, Anadolu'yu ve dostlarını özler ve 1720 yılında ailesiyle birlikte Şam'dan ayrılır. Dönüşünde çok sevdiği Aziz Mahmud Hüdâî'nin medfun bulunduğu Üsküdar'a iner.³⁰

İsmail Hakkı Bursa yerine İstanbul'da ikamati tercih etmiş zira manevî mesuliyeti, halifelerin eğitimi onu burada ikamete zorlamıştır.³¹

Bursevî, Üsküdar'da ikâmeti esnasında cuma vaazlarına devam etmiş ve bu görevi esnasında İslâm akidesine aykırı sözler sarfettiği gerekçesiyle şikayet edilmiş ve hakkında takibat açılır. Bu konuda kendisi de bir şey anlayamadığını ve bir sözünün kasıtlı olarak yanlış aktarılmasıyla şikayetin gerçekleştiğini fakat halkında lehinde şahitliğiyle olayı hallettiğini ifade eder.³²

Lâle devrinin en hararetli dönemlerinde İstanbul'a gelen Bursevî, bu şaşalı ve debdebeli hayattan uzak kaldığından eserlerinde Lâle Devri hakkında açıkça ifadeler görülmez.³³

²⁷ Bursevî, *Mecmuâ-ı Hakkı*, Atıf Efendi no 1504, vrk. 186 a.

²⁸ Bursevî, *Müteferrikât-ı Hakkıyye*, Esad Efendi no 1667, vrk. 112 a.

²⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, Esad Efendi no 1374, vrk. 10 a.

³⁰ Bursevî, *Mecmûa-i Hakkı*, Bursa genel Kütüphanesi no 41, vrk. 49.

³¹ Bursevî, a.g.e., vrk. 68 b.

³² Bursevî, a.g.e., vrk., 52 a

³³ Aynî, a.g.e., s. 218-219.

Gerçek bir ahlâkçı olarak cemiyetin dertlerini kendine dert edinen Şeyh Hakkı yaşının hayli ilerlemesine rağmen dinamizmini hiç kaybetmeden Üsküdar'da vaktini, halka hitap ederek, zikir meclisleri tertip ederek geçirir. 1723 senesinde Bursa'daki dostlarından aldığı mektuplar sonucunda Üsküdar'dan ayrılarak hayatının son senelerini geçireceği Bursa'ya hareket eder. Bu esnada Bursevî 73 yaşında idi, deniz yoluyla Üsküdar'dan ayrılıp Marmara denizinin karşı yakasına ayak bastığında, dünyevî olan bütün bağlardan tamamen uzaklaşmak hissiyle karşı karşıya kalır.³⁴

Bursa'ya gelişinin ikinci ayında hayırlı bir işe girişir ve dokuz ayda inşa edilen camisine " Câmîu'l-Muhammedî" adını verir ve tarih olarak şu beyti söyler:

Kâle li'l-târihi banîhî'l-fakîr

Temme Beytu'llah sallû va'budu (1135)

Bunların yanı sıra Bursevî'nin en büyük meşgûliyeti , vefatından iki ay öncesine kadar devam eden yazdığı eserler olmuştur. Şerh-i Pend-i Attâr, Kitâbu'l-Netice, Şerh-i Risale-i Nefesi-l-Rahmân adlı kitablari Bursevî son eserleridir. Bursevî'nin son günleri hakkında gerek talebeleri gerekse oğlu Mehmed Bahâüddîn bilgi vermedikleri için vefatından hemen önceki günler bizce meçhuldür.³⁵

İsmail Hakkı Bursevî, 20 temmuz 1725'de Bursa'da vefat eder. Vefatı, Bursa ulemâsı arasında büyük bir üzüntü yaratmış, Bâkîzâde Hâdi Efendive Eşrefzâde İzzeddin Efendi vefat tarihini işaret eden beyitler kaleme almışlardır.³⁶

Bir çok kaynaklarda İsmail Hakkı Bursevî olarak tanınan bu büyük Türk mutasavvıfı, yaptırdığı camiinin kible duvarının doğu yakasına defnedilmiş, sonradan eşi ve çocuklarından bazıları çevresine yatırılarak küçük

³⁴ Bursevî, *Mecmuâ-i Hakkı*, Bursa Genel, no 41, vrk. 27 b.

³⁵ Pertevî, Ahmed, *Şerh-i Cüz'îl li'l-Beydâvî*, Bayazid genel no 755, vrk. 359 b.

³⁶ Bursevî, *Mecmu'a-i Hakkı*, Bursa Genel no, 745, vrk. 28 a ve 165 b.

bir aile mezarlığı oluşturulmuştur. Bursevî, hayatında hiç boş vakit geçirmemiş, bir günü diğerine müsavi olmadan devamlı mükemmelliğe doğru ilerleyen feyizli bir hayat sürmüş, dünyadan ve dünyevî işlerden el etek çekmeden, insanlığa hizmeti gaye edinip, Osmanlı müellifleri içinde yüzden fazla eser vererek edebiyat tarihimizde tasavvuf ve divan şiiiriyle, bunların dışında tefsir ve hadis, ve diğer İslâmî ilimlerde mümtaz bir yer edinmiştir.³⁷

C- Eserleri

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Osmanlı müellifleri arasında en fazla eser verenlerden olan Bursevî'nin Yüzden fazla eseri vardır. Bursevî, eserlerinde Türkçe, Arapça ve Farsça'yı mâharetle kullanmış, değişik ilimleri ve bunlarla ilgili problemlili ağır konuları inceleme özelliği eserlerinde göze çarpmaktadır. Genel olarak eserleri hakkında bir bilgi vermek gerekirse;

Tefsîrle İlgili Olarak: Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân (üç cilt halinde yirmi üç senede yazılmış bu eser, on cilt halinde olup, muhtelif defalar basılmıştır. M. Ali Sabûnî tarafından "Tenvîru'l-Ezhân min Tesîri Rûhî'l-Beyân" adıyla Şam'da bu eser 1988 yılında basılmıştır.) Tefsirle ilgili, Ta'likâtün alâ Evâilî Tefsîri'l-Beydâvî, Tefsîr-i Sûret'il-Fatiha, Tefsîru Sûreti'l-Asr, Tefsîru Sûreti Yusuf gibi eserleri de sayabiliriz.

Hadîsle İlgili olarak: Şerhu Nuhbeti'l-Fiker, Şerhu'l-Hadîsi'l-erbaîn, Risâle fî istilâhi ehli'l hadis li-İbn Hacer.

Kelâmla İlgili Olarak: Kitâbu'l-Fadl ve'n-Nevâl, İhtiyârât, Şerhu Şuabi'l-îmân, Ecvibâtü'l-Hakkıyye an Es'ilâti's-Şeyh Abdurrahmân, Şerhu'l-Kebâir.

Tasavvufila İlgili Olarak: Aynî, "Türk Azizleri ve İsmail Hakkı Bursevî" adlı kitabında, Bursevî'nin tasavvufila ilgili 85 adet kitabının olduğunu zikretmektedir.³⁸ Bu eserlerden önemlileri şunlardır: Şerhu'l-Mesnevî,

³⁷ Ayr. bkz., Yıldız, Sâkıb, **Bursevî ve Ruh'ul Beyan Tefsiri**, (Basılmamış doktora tezi) Sorbon Üniversitesi, Paris, 1972.

³⁸ Aynî, a.g.e., s.244-255.

Muhammediye Şerhi, Pend-i Attar Şerhi, Kitab-ı Necât, Kitâbu'z-Zikir ve'ş-Şeref, Kitâbu'l-Fasl fi'l-Esrâr, Makâlât-ı İsmail Hakkı, Ebyât-ı Hacı Bayram-ı Velî Şerhi, Kitâbu'l-Mir'ât, Netâicü'l-Usûl, Esrâru'l-Hurûf, Kitâbu't-Tevhîd.

Biz, burada Bursevî'nin önemli eserlerinden bazılarını kısaca tanıtmak istiyoruz:

Mesnevî Şerhi: (Bu eseri Rıza Paşa Kütüphanesinde kendi el yazmasıyla mevcuttur.)

Bir çok müellifin şerh ettiği Mevlânâ'nın Mesnevî adlı eserini Bursevî de şerh etmiş ve kendi tasavvufi yorumunu bu eserde zikretmiştir. Mesnevî'yi daha iyi özümseme açısından kıymetli bir eserdir. Meşhur mesnevî şerhleri arasında Ankaralı İsmail Rasühî Dedenin, sarı Abdullah Efendinin, Surûrî'nin, Sineçâk Yusuf Dedenin eserlerini sayabiliriz.

İsmail Hakkı Türkçe olarak yazdığı şerhine Ruhu'l-Mesnevî adını vermiş ve bunu H. 1116 senesinde bitirmiştir. İki ciltten ibaret olan bu eser, yalnız 739 beytini şerh eden bu kitap 2 cilt üzerine H. 1287 senesinde İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.

Muhammediye: Nazım bir eser olup, önemli açıklama ve izahlarının bulunduğu kendine has üslubunu yerleştirdiği bir başka eserdir. Özellikle halk arasında tercih edilen Muhammediye adlı eserin Bursevî tarafından şerh edilmesi büyük bir ihtiyaca cevap vermiştir.

İsmail Hakkı'nın büyük ve mühim bir eseri de Gelibolulu Yazıcızadenin yazdığı Muhammediye üzerine kaleme aldığı şerhtir. 712 sahifeden ibaret olan bu şerh, Mısır'da Bulak'da inşa edilmiş olan Büyük Matbaada 1252 senesinde basılmıştır.

Muhammediye'deki beyitler toplandığında 9119 beyit olmaktadır.

İsmail Hakkı işte bu manzum Muhammediye'yi Türkçe şerh etmiştir.

Şerh-i Pend-i Attar: Feridüddin Attar'ın nasihatlarına getirmiş olduğu yorum ve bu sayede insanlara bu öğütlerin daha etkili olarak ulaştırılması açısından faydalı olan Bursevî'nin önemli bir çalışmasıdır.

Bu eseri, Esad Efendi H. 1250 yılında Matbaayı Âmire'de bastırmıştır. Esad Efendi kitabın başına yazdığı bir hal tercemesinde İsmail Hakkı'yı çok övmüştür. Farsça'yı iyi öğrenmek isteyenler, amelî ahlak bakımından önemli olan bu kitabı okumalıdır, demektedir.

Kitâbu'n-Necât: Günümüzde de insanlar tarafından hala rağbet edilen Hakkı ve hakikati tanıma açısından, insanları ebedî saadete ulaştırmayı gaye edinen önemli bir çalışmadır.

Bursevî, bu eserini, 1331 senesinde kaleme almıştır. Maksadını şöyle dile getirmiştir: "ehli kâl ve inkâr" ellerinde dolaşan kitaplara, risalelere hacet bırakmamak ve sâliklere itikat işlerinde "Düsturü'l-Amel" olmak için yazdığını ifade eder.

Temamü'l-Feyz: Osman Fazlı'nın hal tercümesi olan bu eser, o devirde Osmanlı Devletinin durumunu anlatmaktadır. Hak yollarını açıklaması, tarikatlar hakkında umûmî bilgi vermesi gibi konuları içeren kitap Arapça yazılmıştır. Atıf Efendi 1393, ve diğer bir çok kütüphanede bulunmaktadır.

Vesiletü'l-Meram: H. 1143'de bu eseri kaleme almıştır. İman ve amel konusunun işlendiği bu kitap, bilgi ve amel ilişkisine de değinmektedir. Halis Efendi numara 3228 ve Yıldız kütüphanesi 733 numarada kayıtlıdır.

Haliliyye: İlk olarak, H. 1256'da Daru't-Tıbaa'da basılmıştır. İkinci baskısı ise, İstanbul'da 1293 yılında yapılmıştır. İman, imanın şubeleri, tevbe, temizlik, kurban, köle azat etmek, ahde vefa, Kur'ân okumak, sünnete uymak, aileyi korumak, yolları temizlemek gibi değişik konuları içermektedir.

Hüccetü'l-Bâliğa: Türkler anlasın diye Türkçe yazılmıştır. H. 1333'de Üsküdar'da yazılmıştır. Amel-i sâlih ve kalp ilişkisini ele alıp birbirine tesirlerini açıklamaktadır. Yazma nüsha Millet Kütüphanesinde 859 numarada kayıtlıdır.

Kitabu'l-Hitab: Bursevî, bu eseri, H. 1130'da Şam'da yazmıştır. Yirmi çeşit ahkâmı Rabbâniyye ve kelime-i Subhâniyye'yi içermektedir. Türkçe olup, 1292'de basılmıştır.

Lübbü'l-Lüb: Müellif, bu eserinde İbni Ârabî'nin "Futûhât-ı Mekkîyye" adlı eserinden hakikat ve marifetle ilgili bazı meseleler üzerindeki düşüncelerini Türkçe'ye tercüme etmiş ve "Lübbü'l-Lüb" adını vermiştir. Bu eser, İstanbul'da Türkçe olarak bir çok defa basılmıştır.

Kitâbu'z-Zikir: Zikir konusunu tafsilatıyla anlatan, faydalarını, yapı-
lış şekillerini izah eden ve tarikat çevrelerince rağbet edilen bir eserdir.

Kitâbu'l-Fasl fi'l-Esrâr: Bu eseri sır konusunu işleyen Bursevî'nin kendine has üslubunu verdiği önemli bir eserdir.

Makâlât: Müellifin kendi yazılarını topladığı ve kendi görüşlerini yansıtan bir eserdir.

Ebyât-ı Hacı Bayram: Hacı Bayram-ı Velî'nin yazdığı beyitleri içeren bir eser olup, O'nun tasavvufî görüşlerini verme açısından faydalı bir eserdir.

Kitabu'l-Mir'ât: Müellifin bu eseri ise, O'nun farklı konuları özel üslubuyla gönüllülere aktardığı bir başka eseri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Esrârü'l-Huruf: Harfler ve onların ifade ettikleri özel manalar hakkında kaleme aldığı farklı bir eseridir.

Kitâbu't-Tevhîd: Tevhid konusunu Tasavvufî açıdan izah eden onun önemli eserlerinden bir başkasıdır.³⁹

³⁹ Bursevî'nin Tasavvufî ile ilgili diğer eserleri için bkz., Aynî, a.g.e., s.244-255.

İKİNCİ BÖLÜM

TAHALLUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR

İKİNCİ BÖLÜM

TAHALLUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR

A- İBÂDET VE AHLÂKLA İLGİLİ KAVRAMLAR

1- Takvâ

Takvâ tasavvufi istilâhlar arasında sık kullanılan ve bütün Müslümanlar tarafından bilinen bir istilâhtır. Buna rağmen manasının tam olarak idrak edildiğini söylemek mümkün değildir. Sözlükte korkma, endişelenme, kaygılanma, sayma, dikkatli davranma, sakınma, korunma gibi manalara gelmektedir. Kur'ân'da takvâ üç farklı manada kullanılmıştır. Bunlar haşyet ve heybet manasına "*Yalnız Benden korkun!*"¹ ayetinde bu iki anlamda takvâ kelimesi kullanılmıştır. Diğer manada ibadet anlamına "*Ey insanlar! Allah'tan nasıl korkmak lazımsa öylece korkun. Ancak Müslüman olarak can verin*"² ayeti ibadet kast edilerek takvâ kavramı kullanılmıştır. Son olarak ise, kalbi, günahlardan temizleme olarak kullanılmıştır. "*Her kim, Allah'a ve Peygamberine itaat eder, Allah'tan korkar, O'nun azabından sakınırsa, işte böyleleri muratlarına erecek olanlardır.*"³ Ayeti takvâyı kalbi günahlardan temizleme manasında kullanılmıştır.⁴

Tasavvufî manada ise Allah'a boyun eğerek azabından sakınmak, cezayı gerektiren davranışlardan nefsi uzaklaştırmak suretiyle korunmak. İnsanın, Allah'tan uzaklaştıran şeylerden kaçınması gibi manalara gelmektedir. Takvânın zahiri, hududu muhafaza, batını ihlas ve niyettir.⁵

Kitabü'n-Netice adlı eserinde İsmail Hakkı Bursevî takvâ kavramını şöyle izah etmektedir:

Dünyanın geçici olduğunu bunun idraki içinde takvaya sarılıp onun korunması ile küfür ve masivâdan uzak kalınmasını, bunun da takva ile

¹ Bakara, 2/41.

² Âl-i İmran, 3/102.

³ Nur, 24/52.

⁴ Kâşânî, Abdurrezzak, *Islahâtü's-Sufiyye*, Kahire, 1990, s. 61.

gerçekleşeceğini belirtmektedir.⁶ Böyle olanların ahirette de saadete ereceklerini ve sırat köprüsünü şimşek gibi geçip cennete gideceklerini ifade eder.⁷ Ayrıca Hz. Peygamberin kadınlarla münasebetlerinde özellikle alış veriş esnasında mesafeyi korumaya çok ihtimam göstermesini takvâ konusuyla ilişkilendirmektedir.⁸ Takvâ ve sâlih ameller üzerine kurulu olmayan ilimlerin makbul ilimler olmadığını ifade eder.⁹ Bu dünyada da insana gerekli olan şeylerin ictinâb (sakınma) ve iktisab olduğunu sakınmadan kasdedilenin de takva olduğunu belirtir.¹⁰

İsmail Hakkı Bursevî ile takvâ kavramının izahında aynı görüşü paylaşan mutasavvıflar; Ebû Abdillâh er-Ruzbarî, İbn Ata, Muhammed b. Şeyhan, Sehl b. Abdillâh gibi şahısları sayabiliriz. Bu mutasavvıflar da dünyanın faniliği ve takvanın hem bu dünya hem de öbür dünya için gerekli olduğunu söylemeleri Bursevî ile aynı olan noktalardır.¹¹

Takvâ kavramını İsmail Hakkı Bursevî'den farklı olarak ifade eden mutasavvıflar ve görüşleri şöyledir:

Sehl Tüsterî, *"Gücünüz yettiği kadar Allah'tan takvâ üzere olun"*¹² yani bütün gücünüzle takvâ üzere olun, âyetini: "Fakir ve yoksul olduğunuz gücünüz yettiği kadar O'na arz ediniz" şeklinde izah etmiştir.¹³

Zunnun-ı Mısıri: "Müttekî (korunan), dışını itirazlar ve aykırı işlerle, içini heveslerle kirlletmeyen; Allah'ın huzurunda buyruklarına uyarak du-

⁵ İbn Ârabî, Muhyiddin, *Islahâtu's-Sufiyye*, Kahire, 1989, s. 54.

⁶ Bkz., Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, I,31.

⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,211,327.

⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,183,189.

⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,389,476.

¹⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,4.

¹¹ Karş. için bkz. Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risâle*, Beyrut, 1993, s.104-109; Kelebâzî, Muhammed b. İshak, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Kahire, 1987, s.68; Yılmaz, H. Kamil *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.165.

¹² *Teğâbün*, 64/16.

¹³ Kelebâzî, a.g.e., s.147.

randır" demiştir."¹⁴ Ebû'l Hüseyin ez-Zencanî'ye göre de: "Sermayesi takvâ olanın kazancı, kimsenin paha biçemeyeceği kadar büyük olur."¹⁵

Görülüyor ki, Bursevî'den ayrıldığı noktalar, asıl meseleye bakış olarak aynı olduğu halde çok küçük noktalarda bir farklılık olduğu söylenebilir ki, fakir fukaraya yardımı takva sınırı içerisinde alma, takvayı Allah'a ve onun işlerine itirazı tamamen içinden atma ve temizleme olarak almaları, takvâ kazançların en büyüğü olduğu buna kıymet biçilemeyeceği gibi hususlarda farklılık arz eder.

2- Tевbe

Günlük hayatımızın adeta bir parçası olmuş, herkes tarafından gerek bilinçli gerekse bilinçsiz sıkça söylenen bir ıstılahtır. Takvâya göre manası bilinen ama tam olarak icra edilmeyip, sözde kalıp öze indirilemeyen bir tasavvufi düstûrdur. Sözlükte pişmanlık, nedâmet, dönme, vazgeçmek, günâhı bırakıp Allah'a yönelmek manalarına gelmekte olup, isyandan itaata, günahattan sevaba, hatadan doğruya, batıldan Hakk'a dönmeye tevbe denir. Tевbenin vücûbu âyet ve hadislerde açık bir şekilde belirtilmiştir. "Hepiniz Allah'a tevbe edin ey mü'minler!"¹⁶ âyeti umum bir emirdir. Diğer bir âyette: "Ey iman edenler, Allah'a yüreğinizin bütün özlüğüyle, ihlâs ile dönün"¹⁷ emri, tевbenin hulus-i kalp ile yapılmasını tavsiye eder.

Peygamber efendimiz (s.a.v.) tевbeyi izah ederken şöyle buyurmuştur: "Ey insanlar! Allah'a tevbe edin ve O'ndan mağfiret dileyin. Çünkü ben günde yüz kere tevbe ederim."¹⁸ sözüyle kendini de bu hususta müşahhas örnek göstererek konuyu izah etmiş ve biz Müslümanların O'nun bu durumu karşısında kendimizi hesaba çekip kontrol etmemizi istemektedir.

¹⁴ Sühreverdî, Şihâbüddin, *Avârifü'l-Meârif*, Kahire, 1990, s. 400.

¹⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s. 106.

¹⁶ Nur, 24/31.

¹⁷ Tahrim, 66/8.

¹⁸ Buhârî, Davaat 6245, (Trc. Mehmet Sofuoğlu), İst. 1989.

Tasavvufî manada ise, kalpteki kötülükte ısrar düğümünü çözüp Hakk'a dönmek ve Rabb'in hukukunu gözetmektir. Tevbe, kötü ve günah işlere pişman olup Hakk'a yönelmedir. Küfürden imana dönmek kafirlerin, kötü işlerden iyi işlere dönmek fâsıkların, kötü huylardan iyi ahlaka dönmek iyilerin (ebrârın), masivâdan Hakk'a dönmek nebi ve velilerin tevbesidir. Avam gûnahtan, havas gafletten tevbe eder.¹⁹

Tasavvufta tevbe çeşitleri ise;

Cehennem korkusuyla yapılan tevbeye "tevbeye", cennete girme ümidiyle yapılan tevbeye "inâbe", sırf Hak için yapılan tevbeye "evbe" denir. Kulun azaptan korkup tevbe etmesine "inâbe tevbesi", Allah'ın kereminden utanıp tevbe etmesine "isticabe tevbesi" denir.²⁰

Tevbede uyulması gereken rûkûnlar vardır. Farzları ifa borçları e-dâ, helâl lokma, nefse muhalefettir. Kulun Hakk'a dönüşü Hakk'ın kendisine dönüşünün ve yönelişinin işaretidir. Tевbe-i nasuh: Bir daha eski duruma dönmeme azmiyle yapılan samimi ve ciddi tevbedir. Tarikata girenlerin yaptığı ilk iş tevbedir. Onun için tevbe süluk ehlinin ilk menzilidir.²¹

Allah Teâlâ'nın rahmet ve mağfiret kapısı her zaman açıktır. Zira bu dergâh Mevlâna'nın da belirttiği gibi ümitsizlik dergahı değildir. Geçmiş günahlarından pişmanlık duyup, Allah'a sığınmak isteyen bir kimse, mutlaka huzura kavuşur. Rasulullah (s.a.v.):

- "*Günahlarından tevbe eden, hiç günah işlememiş gibidir*"²² buyurmuştur.

Kulun Mevlâsı karşısında, kusurlarını itiraf ederek, O'na sığınması, manen temizlenmesine vesile olur. İnsan Allah'ın huzuruna gûnahtan başka ne ile gelebilir?

¹⁹ Cürcânî, Seyyid, Şerif, Ta'rîfat, Kahire, 1988, s. 90.

²⁰ Kuşeyrî, a.g.e., 91-97.

²¹ Kelabazî, a.g.e., s.15.

Eli boş gidilmez gidilen yere
Rabbim boş gelmedim ben suç getirdim
Dağlar çekemezken o ağır yükü
İki kat sırtımla pek güç getirdim
Tahiru'l-Mevlevî²³

Tevbe konusunda İsmail Hakkı Bursevî'nin izahı şöyledir:

Tevbeye terk denilmesinin daha isabetli ve doğru olduğunu belirtir.²⁴ Ayrıca tevbe uzaklık vadisinden yakınlık semtine değişikliktir. Buğz ile muhabbet bir yerde birleşmiş olmaz meğer ki itibar ile olsun itibar ise hakikate terstir.²⁵ Tevbe dönüştür ki, bozduğu şeyi düzeltmektir. Zira bu mana olmasa yalnız bağışlanmayı istemesi faydalı olmaz.²⁶ Kişinin bildiği günahlara tevbesi vacib olduğu gibi bilmediği günah üzerine tevbesi de vacibtir. Tevbeyi ertelemek yoktur.²⁷

İsmail Hakkı Bursevî'nin bu görüşü ile benzer izahda bulunan mutasavvıflar arasında şunları zikredebiliriz: Rabia'tül-Adevî, Ebû'l Hasan en-Nuri ve Ruveym'i sayabiliriz. Aynı olan noktaları ise genel olarak tevbeyi günahları terk etme olarak anlamaları Allah'a yaklaştırmaya vesile olarak bilmeleri, yalnızca bağışlanmayı istemenin yeterli olmayacağını ifade etmeleri olarak verebiliriz.²⁸

Tevbe kavramına farklı izah getiren mutasavvıflar ise şunlardır:

Cüneyd b. Muhammed, "tevbe nedir?" sorusuna: "Günahı unutmandır" diye cevap vermiştir. Cüneyd'in sözünün manası şudur: Günah olan fiilin zevkini ve izini kalbinden öylesine çıkaracaksın ki, ruhunda bundan eser kalmasın. Böylece hayatta bu günahı katiyen tanımamış biri

²² el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafa*, Beyrut, 1970, I,351.

²³ Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İst. 1990, s. 174.

²⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,75,248.

²⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,18.

²⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,358.

²⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 359-360.

²⁸ Karş. için Bkz., Sühreverdî, Şihabuddin, *Avarif'ul-Maarif*, (Trc. H.Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz), İst. trs.,s.605-606; el-Mekkî, Ebû Tâlib, *Kutû'l-Kulub*, Beyrut, 1990, I,178-193.

haline gelirsin. (Günah işlediğin zaman Allah'ın heybet ve azameti gönlünü öylesine kaplasın ki günah ve onun bıraktığı iz aklına gelmesin).²⁹

Sehl Tüsterî'ye "tevbe nedir?" diye sorulunca "günahını unutmandır" diye cevap vermiştir.

Hüseyin Megazilî'ye tevbeden sorulur. O da "İnâbe tevbesinden mi yoksa isticâbe tevbesinden mi" soruyorsunuz diye sorar. Soru sahibi, "inâbe tevbesi" nedir diye sorar Megazilî; "Sana gücü yettiği için Allah'tan korkmandır" der. Soru sahibi, "peki isticabe tevbesi nedir" der. Magazilî: "Sana yakın olduğunu düşünerek Allah'tan korkmandır" der.³⁰

Zunnun Mısırî; "Halkın tevbesi gûnahtan, evliyanın tevbesi gafletten, Nebilerin tevbesi başkalarının nail olduğu şeye ulaşmaktan aciz olduklarını görmekten olur" demiştir.

Ebû Hüseyin Nuri; "Tevbe, Ulu ve Yüce Allah'tan başkasını zikretmekten tevbe etmektir" demiştir. (Ârif Allah'tan başkası aklına geldiği için tevbe eder).³¹

Ebû Muhammed Sehl'e: "Tevbe edip terk ettiği bir şeyi bilahare hatırlayan, onu kalbinde hisseden, bunu görerek ve duyarak ayrı bir zevk alan insanın durumu sorulduğunda şu cevabı vermiştir: "Bu tür beşeri zaatlardan zevk almak insan olmanın bir gereği ve onun tabiatında mutlaka bulunması lazım gelen bir şeydir. Kulun bu halvetten kurtulmasının tek çaresi, kalbini Mevlâsına arz etmesi, bu zevki kalbiyle reddederek ve kabul etmeyerek şikâyetini Cenab-ı Hakk'a iletmesi nefsinin bu zevki hor görmeye zorlaması ve bundan ayrılmamasıdır. Kendisine bu zevki unutturması ve onun yerine kendi zikri ve taatı ile meşgul edecek başka bir şey vermesi için dua etmesidir" dedi ve şöyle devam etti: "Gönlüne doğan kötülükten zevk almayı hor ve hakir görmekten bir an bile gafil olan kişinin selamette olamayacağı ve bu zevkin kalbine işlemesinden korkarım? Bu

²⁹ Kelebâzî, a.g.e.,s.141.

³⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s.91-97.

³¹ Kelebâzî, a.g.e.s.141,142.

zevki hissetmekle beraber, kalbini bundan alıkoymaya çalışır ve kederlenirse, bu durum ona fazla zarar vermez.” Sehl'in söylediği bu söz, tevbesini sahih ve sağlam yapmak isteyen samimi her mürid için yeterli ve gerekli bir husustur. Batınından anlatılan halaveti tamamıyla yok ettiği için arife çok kolay gelir. Ârif için bu zevkten kurtulmanın yolları çok çeşitlidir. Yalnızca yakın ve saf bir müşahade ile gönlüne Allah sevgisini dolduran kimsenin kalbinde başka hangi zevkler kalabilir? Hevâ ve hevese karşı duyulan zevk, Cenab-ı Hakk'a karşı hissedilen sevginin yokluğundan veya azlığından kaynaklanır.³²

es-Sûsî'ye tevbeden sorulduğu zaman: “Tevbe, ilmin kötü ve kerih gördüğü şeylerden, iyi gördüğüne ve sevdiğine yönelerek tevbe etmektir” cevabını verdi. Kendisine ilmin bütün sarahati açıkça bildirilmiş kimse için bu, zahiri ve batını içine alan umumi bir sıfattır. Çünkü, güneşin doğuşu ile gece ortada kalmadığı gibi, ilimle birlikte cehalette bulunmaz. Bu durum, umumi ve hususi bütün yönleri ile tevbenin kısımlarını içine alır. Bu ilim, umumi ve hususi tevbenin bütün özellikleri ile zahiri ve batını temizler ve öylece zahir ve batın ilminin oluşmasını sağlar.”³³

Görüldüğü gibi bu mutasavvıflarla Bursevî arasında sadece izah açısından bir de değişik yönleri belirtmesi farklı açıklama olarak görülmektedir; günahı unutmama, izinin kalpten silinmesi, günah işleyen ve ondan zevk alan nefsi hor ve küçük görme, ilmin kötü gördüğü şeylerden iyi gördüğü şeylere yönelme olarak özetleyebiliriz.

3- Zikir

Zikir kavramı özellikle günümüzde genel tasavvuf çizgisinde olan tarikatlarda kullanılan günlük hayatımızın bir parçası durumuna gelmiş bir tasavvufi ıstılahtır. Çoğu zaman sadece dille Allah'ı anma, O'nun isimlerini söylemek şeklinde yanlış anlaşılan ve bu şekilde uygulanan zikir, esas derûnî cephesi kalpte zikrin yer etmesi olan manası unutulmakta ve tavsiye edilen şekliyle yerine getirilmemektedir.

³² Sühreverdî, a.g.e., s.606.

Zikir, anmak, hatırlamak, yad etmek gibi anlamlara gelir. Kur'ân-ı Kerim'de zikir konusu değişik âyetlerde geçmektedir. bunlar arasında, "*Unuttuğunda hemen Rabbini an*"³⁴ âyetiyle gafletin zıddı olarak zikir verilmektedir. Bir başka âyette "*Dünya malı ve çoluk çocuğun, insanı Allah'ın zikrinden alıkoymaması*"³⁵ emredilmektedir. Diğer yandan "*Hakk'ın zikrinden yüz çevirenin dar bir geçimle ibtilâ edileceğine*"³⁶ dikkat çekilmektedir.³⁷

Tasavvufi manada ise, Allah'ı anmak ve hatırlamak, O'nu unutup gaflet halinde olmamak, genel tasavvuf çizgisinde olan tarikat ehline göre ise, belli kelime ve ibarelerle belli zamanlarda, belli sayıda belli bir edep dahilinde her gün düzenli olarak söylemeleri olarak izah edilir. Zikir sevgi alameti ve eseridir. Zikir icra edilmesine göre iki türlüdür. Cehri yani açık sesli olarak yapılan, çevredekilerin işitebileceği şekilde yapılır, sesli zikri esas olarak alan tarikatlara cehri tarikatlar denir. Hafi zikir, zikreden sadece kendinin duyabildiği alçak sesle yapılan zikir olup, melâmet ehli ve nakşibendîler hafi zikri, rifâîler, kâdîrîler ise cehri zikri tercih etmişlerdir. Zikir, lisan ve kalp zikri olmak üzere de ikiye ayrılır.³⁸ Sâlik durmadan "Allah, Allah" der, sonra bir noktaya gelir dili hareketsiz kalır, o zaman kalbinin "Allah, Allah" dediğini işitir, kalbi zikreder o bunu dinler. Bir de ayakta ve oturarak yapılan zikir olmak üzere ayrı bir tasnif daha vardır. Yesevîlikte yapılan hançereden testere sesine benzer bir ses çıkarılarak yapılan zikre erre zikri denir.³⁹

Zikir esnasında uyulması gereken bir usûl ve edep vardır. Kişi, eğer oturarak zikrediyorsa kibleye yönelmeli, başını öne eğerek zikri tamamlamalı, zikir edilen yer boş ve temiz olmalıdır.

³³ Sühreverdî, a.g.e., s.606.

³⁴ Kehf, 19/24.

³⁵ Munafikûn, 63/9.

³⁶ Taha, 20/24.

³⁷ Kelebazî, a.g.e., s.106.

³⁸ Kuşeyrî, a.g.e., s.221-226.

³⁹ Kelebazî, a.g.e., s.154-155.

Şâyet bir kimse riya endişesinden dolayı tereddüt içinde olursa, hafi zikir onun için faydalıdır. Yalnız ise cehri zikri tercih etmesi tavsiye edilmiştir. Bu hususta Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyrulur:

*"Rabbini, içinden yalvararak ve korkarak (fakat) yüksek olmayan bir sesle sabah ve akşam an, gafillerden olma."*⁴⁰

Zikirde İslam'ın ruhuna aykırı istek ve davranıştan uzak durmak tavsiye edilmiştir.

"Rabbimize yalvara yakara gizlice dua edin. Şu bir hakikattir ki, Allah haddi aşanları sevmez."⁴¹

Zikrin neticesinde zikredende bazı değişikliklere sebep olmakta ve insanı manevi olarak güçlendirip Allah'a yaklaşmasına vesile olmaktadır. İbn Kayyimu'l-Cevzi de zikrin faydalarından bahsetmektedir. Bunlardan önemli olanları şeytanı uzaklaştırması, Allah'ın hoşnutluğunun kazanılması, insana huzur vermesi gam ve tasayı yok etmesi, İslâmın ruhu olan sevgi ve muhabbeti temin eder. Murakabeyi temin eder, ihsan kapısının açılmasını sağlar. Zikir, kalbin hayatıyeti için balığın suya ihtiyacı nisbetindedir. Zikir, dilin, gıybet, yalan v.s. gibi batıl ve haram şeylerle meşguliyetini önler.⁴²

Zikir, ayrıca mutlak ve mukayyed olarak iki kısımda icra edilir. Mukayyed zikir, namazdan sonra yapılan tesbih, tahmid ve tekbirler, yemekten sonra, yatarken v.s. yapılan dua, istiğfar ve ezkârdır. Mutlak zikir zaman ve mekanla alakalı değildir. Mü'min her hal ü karda Rabbini anmalı, O'nu dilinden düşürmemelidir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de:

*"Ey iman edenler! Allah'ı çok zikredin. O'nu sabah-akşam tesbih edin"*⁴³

⁴⁰ A'raf, 7/205.

⁴¹ A'raf, 7/55.

⁴² el-Mekkî, Ebû Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb*, Beyrut, 1995, s.10-116.

⁴³ Ahzab, 33/41,42.

"Artık namazı bitirdiğiniz vakit ayakta iken, otururken ve yanlarınız üzerindeyken Allah'ı anın"⁴⁴ buyrulmuştur.⁴⁵

İsmail Hakkı Bursevî zikir kavramına şöyle bir izah getirmektedir:

Zikir ehlinin reisi Rasulullah'dır.⁴⁶ Zikir ve tevhîd mü'minin kılıcıdır ki, inkar edenlerin ve fıskın ırkı ancak bununla yok edilebilir.⁴⁷ Zikir, yalnız lisan ile değil belki kalp ile marifet dahi yeterli değildir demiştir.⁴⁸ Zikir en faziletli ibadettir.⁴⁹ Sulûk ehlinin sabunu zikir ve tevhiddir ki mâsivânın bulaşığı onunla temizlenir.⁵⁰ Kur'ân'ın kendi zikir olup mebd'e ve meâd, zahir ve batını hatırlatır. Esmâ edip halka unutilan işleri hatırlatır. Esmâ zikirdir ve zikir huzurdur, huzur ise kalbin sıfatıdır. Zikir dilin mertebesine mahsus olmayıp asli zikir kalbi olandır.⁵¹ Zikir nisyânın karşılığı olup kalbin sıfatındandır. Dünyada zikir ruhani lezzet ve cismani lezzeti tatmadır.⁵² Kur'ân bir zikirdir ki, bütün zikirleri unutturur. Zira bunun zikredileni diğerlerinden daha yüce ve daha büyüktür.⁵³ Zikir meclisi cennet bahçelerinden bir bahçedir. O bahçeden faydalanmak gerekir.⁵⁴ Zikir kalbin karanlığını ortadan kaldırır, zikir-i ilâhî bahşolunan bir nur olup zikreden kalbini nur ile doldurmaktır. Bu aydınlığın neticesi rû'yet ve zat-ı ahadiyyeyi müşâhededir.⁵⁵ Zikir, kalpteki karanlığı giderir. Allah onun kalbini kendi nuruyla aydınlatır.⁵⁶

Zikir konusunda İsmail Hakkı Bursevî ile aynı görüşü paylaşan mutasavvıflar; Ebû Kasım Cüneyd, İmam-ı Gazalî, İbn Ata gibi şahısları sayabiliriz. Ortak noktalar, üzerinde birleşilen noktalar ise, Kalple zikrin

⁴⁴ Nisa, 4/103.

⁴⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s214.

⁴⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,106.

⁴⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,118.

⁴⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,142.

⁴⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,144.

⁵⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,185.

⁵¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,280, 298.

⁵² Bkz., Bursevî, a.g.e., I,408-409.

⁵³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,422.

⁵⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,23.

⁵⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,356.

⁵⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,356.

önemli oluşu, zikirin masivâyı unutturup Allah'ı hatırlatması, ruhanî ve cismanî lezzet tattırması gibi konuları sayabiliriz.⁵⁷

Farklı görüş belirten mutasavvıflar ve görüşleri de şöyledir:

Seri Sakatî anlatıyor: "Sahrada yolculuk yaparken bir zenciye arkadaş oldum. Allah'ı zikrettiğinde zencinin renginin değiştiğini ve benzinin solduğunu gördüm. Arkadaş dedim, acayip şeyler görüyorum. Ne zaman Allah'ı zikretsen rengin değişiyor ve şeklin başkalaşıyor. Bunun sebebi nedir? Zenci; "Dostum, Allah'ı hakkıyla zikretsen senin de şeklin başkalaşır ve rengin değişir" dedi.⁵⁸

Abdullah b. Muğfil, oğlunun "Allah'ım! Senden cennetin sağındaki beyaz köşkü istiyorum" tarzında dua ettiğini duyunca "Ben Peygamber (s.a.v.) in; *"Bu ümmetten bir topluluk haddi aşacak "* buyurduğunu işittiğini söyledi.

İmam Nevevî: "Zikir kalp ve dil ile olur. En faziletlisi, kalp ve lisanla birden yapılanıdır. İkisinden birini tercih eden için kalbî zikir efdal kabul edilmiştir. Riya korkusu, dil ile zikri bazı hallerde terk etmeye zorlayabilir. Çünkü zikirden maksat Allah rızasını kazanmaktır." demiştir.⁵⁹

Fudayl b. İyad: "İnsanlar için ameli terk etmenin riya olduğunu" söyler. Kalbi gaflet içinde olan bir kimse yaptığı zikirden fayda sağlayamaz. Bu gibi durumlarda, önce nefisle mücadele yapıp, kalp kontrole tabi tutulmalı, huzur temin edilinceye kadar bu ameliyeye devam edilmelidir.⁶⁰

Farklı noktalar ise, kalbin kontrol altında tutulmasının üzerinde durmak, zikir esnasında insanın fiziki görünüşünün değişmesi, dua ve niyazda haddi aşp aşırıya gidilmesi, zikirde riya endişesi gibi konulara değinilmesi farklılık olarak görülmektedir.

⁵⁷ Karş, için bkz, Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, Kahire, 1974, I, 393; Kelebâzî, a.g.e.,s.154-157, Ateş, Süleyman, a.g.e.,s.171-177.

⁵⁸ Kelebâzî, a.g.e., s. 156.

⁵⁹ Kuşeyrî, a.g.e., s.221226.

⁶⁰ Tûsî, Ebû Nasr Serrac, *el-Lûma'*, Kahire, 1996, s.285.

4- Sabır

Sabır, kavramı az sözle çok şeylerin ifade edildiği ender ıstılahlardan olup, İslâmî hayatta önemli bir prensip, Müslümanın takınması gereken tavır ve hasletlerin başında gelmektedir. İslâmı yaşamak isteyen bir Müslüman sabrı hayatında bizzat uygulamalı ve bu hususta azâmi gayret göstermelidir. Sözlükte; dayanma, dayanıklılık, gibi manalara gelmektedir. Sabır, insanın saadet sırrıdır. Sûfî, riyazât ve mücâhede için sabrı bir düstur olarak benimsemelidir. Zira nefisle mücadelenin en mühim şartı sabırdır. İbrahim el- Havvas, sabrı Kitap ve sünnetin hükümlerine sebat olarak târif etmiş; Allah Teâlâ'nın sabırlı olmamızı emrettiğini belirtmiştir.⁶¹ Bu hususta Yüce Allah şöyle buyurur:

*"Habibim, sen şimdilik güzel bir sabır ile katlan"*⁶²

*"Andolsun sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mal, can ve mahsul-lerden yana eksiltme ile imtihan edeceğiz. Sabredenleri müjdele"*⁶³

*"O halde habibim, azim sahipleri olan peygamberlerin sabrettikleri gibi, sen de sabret"*⁶⁴

*"Sabret, senin sabrın Allah'ın tevfikine isnattan başka bir şey değildir"*⁶⁵

Tasavvufî manada ise, başa gelen musibetlerden dolayı Allah'tan başka kimseye şikâyetçi olmamak, sızlanmamak, yakınmamak, kendine acındırmamak. Kul, karşılaştığı sıkıntı ve belaların verdiği üzüntüyü sadece Allah'a arz eder ve Onun inâyetini ister. Şekva, şikâyeti Allah'a sunma, kazaya rıza gösterme haline de aykırı düşmez. Fakirin sabırlı, zengin şükür ehli olması lazımdır. Sabır, musibetle karşılaşılan ilk anda söz konusudur. Sabır haramlardan uzak kalmada ve dini emirlere uymada bahis

⁶¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.187-189.

⁶² Meâric, 70/5.

⁶³ Bakara, 2/155.

⁶⁴ Ahkaf, 46/35.

⁶⁵ Nahl, 16/127.

konusu olur. Sabr-ı cemil: Yakınmadan ve sızlanmadan gösterilen sabırdır.⁶⁶

Sabrı, nefse haz veren şeylerden uzaklaşmak şeklinde de târif edebiliriz. Sabır makamına ulaşmış bir kimse, musibetlerden müteessir olmaz. Çünkü kişi belaya sabretmekle, kazaya razı olur. İslam'ın esasının rıza, imanın ise sabır olduğu ifade edilmiştir. Yani sabır, belayı rıza ile karşılamaktır. Sabır kulun iradesi içinde olduğu gibi, iradesi dışında da olur. Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarına riâyette sabır irade içi, Hakk'ın hükmüne teslim olman ise, irade dışı sabırdır.⁶⁷

Hz. Ali (r.a.): "İmanda sabır, cesetteki baş hükmündedir" demiştir. Başsız cesedin hiçbir önemi olmayacağı gibi, sabırsız iman da bir değer olamaz.⁶⁸

Sabır uygulama yerine göre de üç kısımdır. Allah'ın emirlerini yerinme getirmede sabır, günahlardan kaçınmada sabır, hayatta karşılaşılan zorluklara sabır. Sabır, nefsi olgunlaştırır. Bu olgunlukla nefis yumuşar ve sabır, sabreden kişide alıp verilen nefes gibi dolaşmaya başlar. Kişi zahiri ve batini her türlü menfi, mekruh ve kötülüklerden sakınmak için sabra muhtaçtır. İlim yol gösterir, sabırsa bu yolu kabul eder. Sabrın kabulü olmaksızın ilmin yalnızca yol göstermesi pek fayda sağlamaz. Zahirde ve batında yöneticisi ilim olan kişinin bu durumu, ancak sabrı kendisine mesken ve makam olması ile tamamlanır. İlim ve sabır, ruh ile ceset gibi birini diğerinden ayırmak mümkün olmayan iki ana unsurdur. Her ikisinin aslı ve dayanağı akıldır. Akıl, sabırla nefse hakim olur, ilimle de ruha doğru yükselir. İlimle sabır, her biri kendi yerinde sapasağlam durduğu sürece ruh ile nefis arasında bir berzah, bir ayırıcı rolünü oynarlar. Bu konuda gerçek bir itidal ve apaçık bir adalet vardır. İlimle sabrın birinin diğerinden ayrıl-

⁶⁶ Kuşeyrî, a.g.e.,s.183-189.

⁶⁷ Cürcânî, Şerif, a.g.e.,s.88.

⁶⁸ Kuşeyrî, a.g.e.s.188.

ması, birinin diğerine meyletmesi, nefsin ruha veya ruhun nefse meyletmesi demektir.⁶⁹

İsmail Hakkı Bursevî'nin sabrı izahı şu şekildedir:

Sabır neticesi rızadır.⁷⁰ Başkası hakkında sabır etmeyen kendi vücûdu hakkında en uygun yol ile sabır etmez.⁷¹ Kendi nefsinde olan belaya sabretmek ilmin gereğidir. Zira o bela hüküm olunduğu yönden ilâhî ilimdedir. İlim de maluma tabî'dir.⁷² Kahır olmasa sabır olmaz lütuf olmasa şükür olmaz.⁷³

Sabır kavramına benzer bir yaklaşım içerisinde bulunan mutasavvıflar arasında Şiblî, Sehl b. Abdillâh, Ebû Muhammed Ahmed el-Cerirî'yi sayabiliriz. Ortak noktalar olarak ta sabır neticesi rıza oluşu, kendi nefsinde meydana gelen belaya sabır ilmin gereğidir. O bela hüküm olunduğu yönden ilâhî ilimden olması gibi hususlardır.⁷⁴

Sabır kavramına farklı bir bakış açısı getirenler ve izahları: Ebû'l-Hasan b. Salim: "Sabredenler mutasabbır, sâbir ve sabbâr olmak üzere üç çeşittir. Mutasabbır; Allah'ta sabreden kişidir. Bir defa sabreder diğerinde sabretmez. (Sabırda sıkıntı çeken kimsedir.) Sâbir; Allah'ta ve Allah için sabreden ve asla sabırsızlık göstermeyen kişidir. Fakat az da olsa zaman zaman ondan şikâyetler vuku bulabilir. Sabırsızlık göstermesi mümkündür. Sabbâr; sabrı Allah'ta Allah için ve yalnız Allah'la olan kişidir. (Sabrını hayatının akışı içinde daimi bir şuur haline getirendir.) Böyle birinin başına bütün felaketler gelse, yine de bir an bile sabırsızlık göstermez. Şekil ve yaratılış cihetiyle değil, hakikat ve Cenab-ı Hakk'a karşı durumunda zerre

⁶⁹ et-Tûsî, a.g.e., s. 49.

⁷⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,241.

⁷¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,260.

⁷² Bkz., Bursevî, a.g.e., II,14.

⁷³ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,95.

⁷⁴ Krş. için bkz., Kuşeyrî, a.g.e., s.185; Sühreverdî, a.g.e., s.598-599; Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İst. 1990, s.186-187.

kadar değişiklik olmaz. Burada, kişide tabii ve beşeri özelliklerle beraber, marifet ve ilmin hükmünün birlikte ortaya çıkmasına işaret edilmiştir.”⁷⁵

Cafer es-Sadık (r.a.): “Cenab-ı Hakk peygamberlerine sabrı emretmiş ve sabırdan en yüksek dereceyi de Hz. Muhammed (s.a.v.)’e lütfetmiş, Onun sabrını nefsine değil kendi zatına izafe etmiş ve şöyle buyurmuştur: “*Senin sabrın ancak Allah’ın yardımılığıdır.*”⁷⁶

Sehl et-Tüsterî: “Sabır, Allah Teâlâ’dan bir çıkış kapısı açmasını beklemektir” demiştir. Sehl’e göre en faziletli ve en a’lâ hizmet sabırdır.”⁷⁷

Bursevî ile farklı olarak ele aldıkları hususlar, sâbir Allah’a karşı asla sabırsızlık göstertmemeli, bu konuda en yüksek derece Hz. Peygambere aittir. Ayrıca sabır, Allah’tan bir çıkış kapısı açmasını dilemektir. Burada da fark olarak bahsettiğimiz hususlar konunun özünüyle beraber fakat ayrıntılarda farklı gibi görülen hususlardır.

5- Şükür

Şükür aynı sabır gibi günümüz de sık kullanılan ama çoğunlukla tam manası bilinmeyen ve uygulamada hatalı kullanılan ıstıhlardandır. Sadece sözle ifade etmekle yerine getirileceği sanılan bir kavram olan şükür, sözlükte; teşekkür, nimeti dile getirme gibi anlamlara gelmektedir. Şâyet müslümanlar şükrü bu şekilde değerlendirip, gereğini yerine getirmeye çalışırsa, Allah Teâlâ’nın buyurduğu:

*“Andolsun şükrederseniz nimetinizi artırırım, şâyet nimetlerimi inkarederseniz, şüphesiz benim azabım çok şiddetlidir”*⁷⁸ mükafatını da Allah tarafından alacağı muhakkaktır.

Bir gün Ata b. Ebî Rabah, Ubeyd b. Amir ile birlikte Hz. Aişe (r.a.)’ın yanına gittiklerini, kendilerine Peygamber (s.a.v.) ’den gördüğü en şaşıla-
cak şeyi nakletmesini istediklerini rivâyet eder. Bu soru karşısında Hz.

⁷⁵ Sühreverdî, a.g.e., s.611-613.

⁷⁶ Nahl, 16/127.

⁷⁷ el-Mekkî, Ebû Tâlib, a.g.e., II, 216-227.

⁷⁸ İbrahim, 14/7.

Aişe validemiz şu cevabı verir: "Hangi hali yok ki şaşırılmasın. Mesela bir gece benimle yatağa girdi. Bir müddet sonra:

- Ey Ebûbekir'in kızı! Bana izin ver de Rabbime ibadet edeyim, dedi. Ben de:

- Senin Hakk'a yakın olmanı severim, dedim. Abdest aldı, sonra namaza başladı. Ayakta, ağlarken yaşları göğsüne dökülüyor, rüku ve secdede de hep ağlıyordu. Bu hal, Bilal sabah ezanını okuyuncaya kadar devam etti. Kendisine:

- Ey Allah'ın Resulü! Allah Teâlâ senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışladığı halde, seni ağlatan nedir? diye sordum. O da:

- Ben Allah'ın nasıl şükreden bir kulu olmayayım ve niçin ağlamayayım, göklerin ve yerin yaradılışını düşünmeyeyim ki, Cenâb-ı Hakk *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaradılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar şeyleri denize akıtıp taşıyan o gemilerden Allah'ın yukarıdan indirip onunla yeryüzünü ölümünden sonra dirilttiği suda, deprenen her hayvanı orada üretilip yaymasında, gökle yer arasında Hakk'ın emrine boyun eğmiş olan rüzgarları ve bulutları evirip çevirmesinde, akıl ile düşünen bir kavim için nice âyetler(Allah'ın varlığına, birliğine ve kudretinin sonsuzluğuna delalet eden bir çok alametler) vardır"*⁷⁹ âyetini bana indirdi buyurdu.⁸⁰

Tasavvufi manada ise, yapılan iyiliğin makbule geçtiğini dile getirme, iyiliği yapanı övme manası verilir. Kul, Allah'ın lütuf ve nimetlerini dile getirir ve O'nu överse şükretmiş olur. Nankör olmamak (küfrân-ı nimet), nimetin kıymetini bilmemek. Şükürde üç esas vardır: İlim, hal, amel. Nimeti bilme, nail olunan nimetten ötürü sevinme, nimete karşılık olarak yapılması gerekeni dil, beden ve kalp ile yerine getirme. Allah'ın nimetini dile getirme, bu nimeti ibadette ve sevap kazandıran işlerde kullanma, iyiliğe ve hayra niyetlenme gibi. Bir organın şükürü onunla günah değil, sevap işle-

⁷⁹ Bakara, 2/164.

mektir. Şükür nimetten evvel bunu vereni düşünmektir, nimet içinde, nimeti vereni düşünmektir. Şükür sızlanmamaktır. Şükür sevap, şekva (yakınmak) günahtır. Şükür edene şâkir, şükürden aciz olduğunu idrak edene şekûr denir. şükür nimetin artmasına vesile olur.⁸¹

Gerçek şükür, Hakk'ın insanlara bahşetmiş olduğu nimetlerin cinsinden, başkalarını da faydalandırmaktır. Bu tarzda yerine getirilmesi gereken şükür, herkes tarafından yapılamadığı için Cenab-ı Hakk Kur'ân-ı Kerimde:

*"Kullarım içinde hakkıyla şükreden azdır"*⁸² buyurmuştur.

"Ya Rabbi, şükür! el-Hamdülillah, verdiğin nimetlere şükürler olsun!" ve buna benzer tazarru' ve niyazlar, şükrün dil ile ifadesi olup, hamd ve zikir olarak mütalaa edilmelidir.⁸³

Şükür, kulun Hakk'ın kendisine bahşetmiş olduğu göz, kulak, diğer âza ve çeşitli nimetleri yerinde sarf etmektir. Mesela, zenginliğe şükür, fakire infakla, sıhhate şükür, hastaları gözetip, onları ziyaret etmekle, ilme şükür, bir başkasına öğretmekle, tokluğa şükür, aç olanı doyurmakla v.s. yerine getirilmiş olur.⁸⁴

Şükrün hakikati ise kulun, dinine zarar verenler dışında kendisi hakkında takdir edilen her şeyi, nimet olarak bilmesidir. Çünkü, Allah Teâlâ, mü'min kulu için ancak onun hakkında nimet olan şeyi takdir eder. Bu nimet, kulun bilip anlayabileceği dünyevi bir nimet, ya gelebilecek kötülükleri tehir edici bir nimet veya derecesini yükselten, günahlarını azaltan ve yok eden bir nimet olabilir. Kul, Mevlâ'sının, kendisini kendinden daha çok sevdiğini, menfaatine olan şeyi daha iyi bildiğini, Allah'tan gelen her şeyin nimet olduğunu idrak edince şükretmiş olur.⁸⁵

⁸⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s. 382.

⁸¹ Gazâlî, *İhya-u Ulumi'd-Din*, (Trc.Ahmet Serdaroğlu), İst, 1980, IV, 78,

⁸² Sebe',34/13.

⁸³ Tahânevî, *Keşşâfu Islahatî'l-Fünun*, Beyrut, 1984, s.822.

⁸⁴ Süleimî, Abdurrahman, *Tabakatü's-Sûfiyye*, Kahire,1980, s.149.

⁸⁵ Sühreverdi, a.g.e., s.618.

Bursevî'nin şükür kavramına yaptığı izah şöyledir:

Mülkün hakikati ihsan olunduktan sonra şükür etmektir.⁸⁶ Şükrün sonucu nimetin artması ve cennet dereceleridir. Kula şükretmesi iki yönden lazım olmuştur. Birincisi vücûd-i vacip karşılığı farzlarla ikincisi vücûd-i mümkün; varlığımızdan dolayı nafilelerle şükür etmek.⁸⁷ Hak Teâlâ'nın halkın şükrüne ihtiyacı yoktur. Şükür hem dil hem de fiille olur.⁸⁸ Nimete şükürde kimin elinden geldiğine bakılmayıp hakiki nimet verene bakılır.⁸⁹ Her kim bu varlığa şükür etmezse kendi varlığından fenâ bulmadı, fenâyâ ermeyen de vucud-i Hak'dan zevk almadı.⁹⁰ Şükür itiraf, itikad ve ilimden doğar. Bu yüzdendir ki her kimde ki ilim yoktur, cahildir ve cahilden şükür gelmez.⁹¹ Hakiki kul her nimete bin şükür eyler ve vaktini şükür ile geçirir. Mertebelerin sonu hamd ve şükür mertebesidir.⁹² Gece gelen nimetlere şükür gündüz oruçla, gündüz olanlara ise gece kıyam ile edilir.⁹³ Yapılan şükrün de O'nun nimetlerinden biri olduğu unutulmamalıdır.⁹⁴

İsmail Hakkı Bursevî ile şükür kavramının izahında aynı görüşte olan mutasavvıflar, Haris el-Muasibî, Ebû Hamza el-Bezzaz ve Abdulkadir Geylanî'yi sayabiliriz. Birleştikleri noktalar, şükrün sonucu nimetin artması, şükrün hem dille hem de fiille olmasının lüzumu, nimeti getirene değil gönderene bakılması ve O'na şükredilmesi, ilimle şükrün münasebeti gibi hususlardır.⁹⁵

İsmail Hakkı Bursevî'nin bu görüşünden farklı olarak şükür kavramını ele alan mutasavvıflar:

⁸⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 18.

⁸⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 229.

⁸⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 104.

⁸⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 250.

⁹⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 307, 311.

⁹¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 329.

⁹² Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 395.

⁹³ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 419.

⁹⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 431.

⁹⁵ Krş, için bkz., es-Sülemî, *Tabakatü's-Sufiyye*, Kahire 1985, s.298; el-Mekkî, Ebû Tâlib, a.g.e., II, 216228; Eraydın, a.g.e., s.192-197.

Kuşeyrî, şükürün dil, beden ve uzuv olmak üzere üç kısma ayrıldığı-
nı, dilin şükürünün Hakk'ın nimetini ikrar ve itiraf, beden ve uzuvların şük-
rünün ise edebi muhafaza, ibadete devam ve doğruluk olduğunu söylüyor.
Ayrıca gözlerin şükürünün, insanlarda görülen ayıbı görmemek, kulağın
şükürünün de işittiği kusuru duymamak olduğunu zikrediyor.

Sehl b. Abdullah, "İlmin şükürü amel, amelin şükürü ise ilmi artırmak-
tır" diyor. Muhammed b. el-Belhî, şükürün meyvesinin Hakk'ı sevmek ve
hürmeti korumak olduğunu söylüyor.⁹⁶Bu, demektir ki, kul şükrederse Al-
lah onun başarısını daha da artırır. Muvaffakiyeti artan kul daha ziyade
şükreder.

Ebû Said el-Harraz: "Şükür, nimeti vereni tanımak ve O'nun yetiştiri-
ciliğini ikrar etmektir" demiştir.

Ebû Ali er-Ruzbârî şöyle der: "Her organımın bir dili olsa da bu-
nunla verdiğin nimetler için Sana hamd-ü sena etsem bu benim şükürümün
ziyadeleşmesinden çok senin nimet ve ihsanının fazlalaşmasına delalet
ederdi. Zira nimetine şükretmeyi nasip etmen de bir nimettir."⁹⁷

Yahya b. Muaz: "Şükrettiğin sürece şükredici değilsin, şükürün sonu
hayrettir. Çünkü şükür, Allah'ın şükredilmesi lazım gelen bir nimetidir. Bu,
da sonsuza kadar böyle gider" demiştir.⁹⁸

Gazâlî, şükürü halktan birisine padişahın at hediye etmesi örneğiyle
şöyle anlatır: "Böyle şanslı bir kişinin üç sebeple sevinmesi muhtemeldir.
İlki, ata sahip olduğu için, ikincisi padişah, kendisini hatırladığı için, so-
nuncusu da bu at ile sultana hizmet etmek için."⁹⁹

Farklı görülen noktalar ise, şükürün dil, beden ve uzuvlardan ibaret
olmak üzere üç yönlü olduğu, şükürün meyvesinin Hakk'ı sevmek olduğu,

⁹⁶ es-Sülemî, a.g.e. ,s.207.

⁹⁷ Kuşeyrî, a.g.e. s.173-178.

⁹⁸ Kelebâzî, a.g.e., s.150.

⁹⁹ Gazâlî, a.g.e., IV,80.

nihayetinin ise "hayret" olduğu gibi hususlar farklılık olarak göze çarpmaktadır.

6- Rıza

Rıza, günlük konuşmalarımızda en sık kullandığımız kelime ve kavramların başında gelen rıza kavramı genel olarak esas manasının dışında kullanılmaktadır. Kavramları anlarken ve uygularken hep maddi ve fiziki şeyler düşünüldüğünden hataya düşülmektedir. Bir başka hata da hep kendi yaşantımıza göre değerlendirme yapma gibi önemli bir yanlışımızdır. Sözlükte rıza, sızlanmama ve yakınmama, hoşnut ve memnun olma hali gibi anlamlara gelmektedir. Allah'a yaklaşanların en yüce makamlarından biri olan rıza, muhabbet meyvelerindendir. Alimlerin icmasıyla rıza, müekked sünnettir. Vâcip olduğunu söyleyenler dahi vardır. Ancak rıza hakkında, sabrın emredilmesi gibi bir emir gelmemiş, yalnız Allah, rıza sahiplerini şöyle övmüştür: *"Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır"*¹⁰⁰ *"Ey huzura eren nefis! (Allah'ı) razı edici ve (Onun tarafından) razı edilmiş olarak Rabbine dön! İyi kulların arasına gir!"*¹⁰¹ ayeti bu konuyu izah eden bir ayettir.¹⁰²

Tasavvufi olarak ise, rıza iradeyi ortadan kaldırmak, kaderin acı tecellileri karşısında kalbin huzur ve sükûn halinde olmasıdır. Rıza, Hakk'ın ezeli tercihini gören sâlikin O'nun kendisi hakkındaki tercihinin kendisinin kendisi için yaptığı tercihten daha iyi olduğunu kavrayarak kızmayı ve şikâyeti bırakmasıdır. Rızanın oluşumu iki türlü olmaktadır. Birincisi, Allah'ın kulundan razı olması ikincisi ise, kulların Allah'tan razı olmaları. Bu iki rıza halini gerçekleştiren nefse nefis-i marziye ve nefis-i râziye denir.¹⁰³

Rızanın hakikati ise, Allah'ın takdirine itiraz etmemektir. Acı ve üzüntü duymamak, rızanın şartı değildir. Acı ve üzüntü rızaya aykırı olmaz. Nasıl hastanın, tadı ve kokusu kötü bir ilacı alırken acı duyması, yahut günün sıcağında oruç tutanın, susuzluğun ve açlığın ızdırabını çekmesi,

¹⁰⁰ Beyyine, 98/8.

¹⁰¹ Fecr, 89/27-28.

¹⁰² el-Mekkî, Ebû Tâlib, a.g.e., s.234.

savaşırken mücahidin, aldığı yaranın acısını duyması, bunların bu işleri yapmağa razı olmalarına aykırı değildir. Zaten acı duyulmasa rızanın pek değeri de kalmaz.

Rıza ehli üç derecedir ki bunlar, Sabırsızlık ve telaşı bırakarak, kalbin Cenab-ı Hakk'ın zorluk olsun, kolaylık olsun; hoş giden olsun, hoş gitmeyen olsun; nimete ermek olsun, nimetten mahrum kalmak olsun, her türlü hükm-i ilâhîsini eşit gören kimseler. İkincisi, rızanın önce Allah'tan olduğunu görerek kendi rızalarını görmeyen kimselerdir. Bunlar her ne kadar, rahat ile sıkıntıyı, nimete ermekle mahrum kalmayı eşit görseler de sabit-kadem değillerdir. Üçüncü olarak ta, Cenab-ı Hakk'ın kullarına olan rızasının kullarinkinden önce olması sebebiyle rızanın iki şeklinden de geçmiş olanlar. Böyleleri Ebû Süleyman Dârânî'nin şu sözünde anlattığı türden kimselerdir: "Allah'ı hoşnut eden de, gadaplandırıran da kulların fiilleri değildir. Allah bir topluluktan razı olunca onlara rıza ehlinin amellerini yaptırır. Bir kavme de kızınca onlara kızdığı kimselerin amelini yaptırır."¹⁰⁴

Bursevî'nin rıza kavramını izahı ise şöyledir:

Her şeyde Allah'ın rızası vardır demek zarar verir.¹⁰⁵ Zatında rıza bulan sıfatında dahi rıza bulur.¹⁰⁶ Hamd etmeyene yani teşekkür etmeyene teşekkürde edilmez, teşekkür edilen beğenilendir. Ve rıza var olmazsa gazab ortaya çıkar.¹⁰⁷ Allah katında en güzel ahlak rıza ve teslimdir.¹⁰⁸ Niyet yakınlık gerektirir ve bu da rızadır.¹⁰⁹ Bütün hareketlerde gaye olarak ilâhî rızadır, ziyaret şer'î bir hareket olmakla rıza gerektirir.¹¹⁰

İ. Hakkı Bursevî ile aynı görüşte olan izahları birbirine paralellik arz eden mutasavvıflar: Ebû Ali ed-Dekkâk, İmran b. Hüseyin, Ebû Abdillâh b. Hafîf'i sayabiliriz. İttifak edilen noktalar, her şeyde Allah'ın rızasının oldu-

¹⁰³ Hucvurî, *Keşfu'l-Mahcub*, Kahire, 1982, s.533.

¹⁰⁴ Tûsî, *Ebû Nasr Serrac el-Lûma'*, Trc. H.Kamil Yılmaz, İst 1996, s.52.

¹⁰⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,22.

¹⁰⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,438.

¹⁰⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,95.

¹⁰⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,247.

¹⁰⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 408.

ğunu söylemenin hatalı oluşu, teşekkür etmeyi bilmeyene teşekkür edilmeyeceği, bütün davranış ve hareketlerde gayenin Allah rızası olduğudur.¹¹¹

Farklı olarak rıza kavramını inceleyenler ise:

Fudayl İbn İyâd şöyle dedi: " İstihare edin, kendiniz bir işi seçmeyin. Zira nice kendi arzusuna göre bir işi seçen kul vardır ki o iş yüzünden mahvolmuştur."

Ebû Süleyman ed-Dârânî de şöyle demiştir: " Kalp arzularından temizlenirse hoşnut demektir."¹¹²

Cafer İbn Muhammed es-Sadık şöyle demiştir: "Kulluk üçtür: Allah'ın vaadine güvenmek, O'nun emriyle çalışmak ve O'nun hükmüne razı olmak."

Cüneyd-i Bağdâdî: " Rıza, kalbin daima Allah'ın kul hakkında ezeldeki seçimine bakmasıdır ki bu da kızmayı bırakmaktır."¹¹³

Rıza, her konuda kaderin akışına sevinme, her hali hoşgörü ile karşılama, gönül huzuru, kanaat, Hakk'a teslimiyet, O'nun seçip yaptığının iyiliğine güven doğurur. Allah'ın kazasını başkasına şikâyet etmekten, aşırı sızlanmaktan alıkor. Bu kul, Allah'ın takdir edip uyguladığı bir şeyi, eğer Allah kötülememişse kötülemez, hoş karşılar."Lütfun da hoş kahrın da hoş" diyecek olgunlukta bulunur.¹¹⁴

Fudayl b. İyaz, Bişr Hafî'ye şöyle dedi: "Rıza, dünyadan el etek çekmek olan Zühtden daha faziletlidir. Çünkü rıza mertebesinde bulunan, derecesinin üstünde bir şey temenni etmez".¹¹⁵

¹¹⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,408.

¹¹¹ Krş. için bkz., Kuşeyrî, a.g.e., s.192-197; Hucvûrî, **Keşfu'l-Mahcub**, Kahire, 1990, s.517-521; Sühreverdî, a.g.e. s.650-661.

¹¹² Tûsî, a.g.e., s.51-53.

¹¹³ Eraydın, a.g.e., s.203-206.

¹¹⁴ Ateş, Süleyman, **İslam Tasavvufu**, İst 1992, s.453-455.

¹¹⁵ el-Mekki, Ebû Tâlib, a.g.e., s.231-237.

Abdulahid b. Zeyd şöyle demiştir: "Rıza Allah'ın en muazzam kapısı ve dünyanın cennetidir. Bilinsin ki, Allah Teâlâ, kulundan razı olmadıkça, kulun O'ndan razı olması mümkün değildir. Çünkü Allah Teâlâ *"Allah onlardan razı oldu, onlar da O'ndan razı oldular"*¹¹⁶ buyurmuştur.

Ömer b. Osman el-Mekkî'ye göre muhabbet, rızanın içinde mütâlâ edilmelidir. Muhabbet sadece rıza ile gerçekleşir. Rızasız muhabbet olmayacağı gibi muhabbetsiz rıza da olmaz.¹¹⁷

Farklı olan görüşleri, işlerde istihare edilmesinin önemi, kalbin arzularından temizlenerek hoşnut olacağı, her hali hoş görme ve kızmayı bırakma olarak görülmektedir.¹¹⁸

7- Fakr

Fakr kavramı esas manası dışında maddi fakirliği anlama gibi yanlış anlaşılan bir kavramdır. Yine burada da yapılan hata her şeyi maddiyatı ölçü olarak alınması bizi bu yanıla götürmektedir. Bu kavramın doğru olarak anlaşılması için ilmî çalışmaların faydalı olacağı muhakkaktır. Fakr, sözlükte yoksulluk manasına gelmektedir. Tasavvufî manada ise, dervişlik sâlikin hiç bir şeye malik ve sahip olmadığına şuurlunda olması, her şeyin gerçek malik ve sahibinin Allah olduğunu idrak etmesidir. Sâlikin kendisini daima Allah'a muhtaç bilmesi, Allah'ın hiç bir şeye ihtiyacı olmadığını kavraması ve fena, fena fillah.¹¹⁹

Ayrıca, sâlikin Hakk'ta fani olması ve kendini ona muhtaç bilmesi. "Ey insanlar sizler fakirsiniz, Allah'a muhtaçsınız."¹²⁰ Fakr iki türlüdür, fakr-ı sûri, kişinin malı mülkü olmaması ve fakr-ı manevi, kişinin kendisini mutlak surette Hakk'a muhtaç bilmesi, katında varlıklı olma ile yoksul olma halleri bir ve eşit olması, olunca şımarmaması, olmayınca üzülmemesidir. Sûfilikte önemli ve değerli olan manevi fakrdır. Fakr yolu manevi yolcunun (sâlikin) varmak istediği en önemli hedeflerden biridir. Hakk'a ulaşmanın

¹¹⁶ Beyyine, 98/8.

¹¹⁷ Câmi'', Abdurrahman, a.g.e., s.100.

¹¹⁸ Eraydın, a.g.e., s.205-206.

¹¹⁹ Tûsî, a.g.e., s.46.

yolu iftikârdır. Allah'a kul olan ve O'na satılan insanın değeri, dünyadaki değerlerle ölçülemez, onu hiçbir maddi güç satın alamaz.¹²¹

Bu hususta Muhammed İkbâl şöyle söylüyor: "Ey altına köle olan insan! Kendini altınla ölçme, zira altın, ona şöylece dönüp baktığın için altın oldu"¹²²

"Her ne kadar bizim cihanımızda altın her ihtiyacımızı karşılayan bir şeydir. Lakin fakrın bize verdiği şeyi zenginlikle elde edemeyiz"¹²³

Fakrî yaşamanın ferde sağladığı faydalar çoktur. Bu vasıf, cemiyet hayatında arzu duyulan sevgi ve kardeşliğin devamını temin eder. İnsanlar arasında meydana gelen huzursuzlukların kaynağını, masivâyâ karşı duyulan aşırı rağbet teşkil eder. Hakikat yolu karanlık ve aynı zamanda tehlikelerle doludur. İnsanların büyük bir kısmı, gerçeğe ulaşmadan, masivâ tuzaklarına yakalanır. Bu tuzakların insan ruhunda meydana getirdiği huzursuzluk cemiyete akseder. Bu suretle fertler arasındaki birlik ve kardeşlik duygusu, kısa zamanda basit çekişmelerle düşmanlığa dönebilir. Yaratılanı, yaratandan ötürü hoş görebilmek fakr sayesinde gerçekleşir.¹²⁴

İ. Hakkı Bursevî'nin izahı şöyledir:

Eğer saltanat neticesine ereyim dersen fakrî elinden bırakma bu dünyada şahlıktan gedalık daha iyidir.¹²⁵ Fakr-ı hakiki "tams" ve "mahk" derler. Yani, fiiller sıfat ve zatını zat-ı Hak'da yok etmektir.¹²⁶ Bütün fakrın aslı fakr-ı hakikidir. Hakiki fakirlikte Allah'ın karşısında kendi acizliğinin farkında olmaktır. Bir zenginlikle zengin ol ki, bütün zenginliğin aslı odur. Allah'tan başka bir şeye muhtaç olma ki en büyük zenginlik odur.¹²⁷ Onun için başka başlangıç ve sonuç yoktur ki, baka billahdır. Zira, baka billah

¹²⁰ Fatır, 35/15.

¹²¹ Kelâbâzî, a.g.e., s.143.

¹²² Muhammed İkbâl, *Şarktan Haber*, (Trc: Nihad Tarlan), İst, 1980, s.29.

¹²³ Muhammed İkbâl, *Darb-ı Kelim*, (Trc: Nihad Tarlan), İst, 1985, s.10.

¹²⁴ Câmî', Abdurrahman, *Nefahâtü'l Üns*, (Trc: Lâmiî, Çelebi), İst., 1995, s.399.

¹²⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 289.

¹²⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 441.

¹²⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 442.

vücut-i Hak libasıyla giyinmiş olup surette beşer ve manada ise sırr-ı Hak olur. Sırr-ı ilâhi ise suret-i insanda en mükemmel şekliyle bulunur.¹²⁸ Fakr-ı hakikin neticesi ki hakiki zenginliktir. Bu netice anahtarını bulanlar ihtiyaçları gidermiş olur.¹²⁹ Bir kimse kendi nefsinde boşalsa Hak onu kendiyle doldurur ve faniyi alıp ona karşılık baki olanı ona verir. İşte hakiki fakr ve hakiki zenginlik budur.¹³⁰

İsmail Hakkı Bursevî ile aynı görüşü paylaşan mutasavvıflar: Ebû Muhammed Cerirî, Ebû Abdullah Hafif, Yahya b. Muaz'ı sayabiliriz . Ortak olan görüşler ise, dünyada gedalığın şahlıktan daha iyi olduğu, asıl fakrın fakr-ı hakiki olduğu bunun neticesinin de hakiki zenginlik olduğudur.¹³¹

Konuyu farklı izah edenleri ise şöyle sıralayabiliriz:

Ahmed Rifâî mahlukun baştan aşağı acz içinde (fakir) olduğunu, Züht ve takvânın, bir dağ başında inzivaya çekilip, kuru ekmek yemek, eski elbise giymek olmadığını, belki dünya lezzetlerinden tatmaya muktedir olduğu halde, hiçbirine iltifat etmemek ve kalbin bu husustaki meylini mahvetmektir diyerek gerçek fakirliğin züht ve takvâ neticesi meydana geleceğini, maddi fakirliğin ise makbul bir şey olmadığını belirtmiştir.¹³²

Zunnun Mısırî'ye göre fakr lisanıyla ihtiyaç talep edilmelidir. Kuşeyrî, Şakik Belhî'nin züht yolunu seçmesine sebep olarak şu kıssayı rivâyet ediyor:

“ Şakîk, bir gün meydana gelen kıtlıktan dolayı gam ve keder içinde bulunurken, oynayıp, eğlenen bir köle görür. Ona, kasvetli bir anda sevincinin sebebini sorar. Köle kıtlığın kendisini alakadar etmediğini, efendisinin köyünde her şeyin bulunduğunu söyleyince Şakîk birden irkilerek, kendi kendine: “Onun efendisi fakir bir varlık olmasına rağmen, rızkını dü-

¹²⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 121.

¹²⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,325.

¹³⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,413.

¹³¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.283; Câmi',a.g.e , s.400; Attar, Feridüddin, Tezkiret-ül Evliya, (Trc. M. Zâhit Kotku), İst, 1983, s.200-250.

¹³² Rifâî, Kenan, Ahmed Rifâî, İst, 1984, s.79.

şünmüyor da, efendisi yani Rabbi her şeyden müstağni olan bir müslümana, kendi rızkından endişe etmesi yakışır mı?" demiştir.¹³³

Sühreverdî'ye göre fakir üç türdür: Birincisi avamın fakridir ki, malı olmamaktır. İkincisi havassın fakridir, bu da kendi sıfatlarından fani olmaktır. Üçüncüsü havassu'l-havassın fakridir ki, kendi vücudundan fani olmaktır.¹³⁴

Ebû Ali er-Ruzbârî anlatıyor: ez-Zekkâk bana şu soruyu sordu:

- Ya Eba Ali, fakirler ihtiyaçları anında açlık ve ihtiyaçlarını giderecek kadar olsun almayı niçin terk etti? Ben de:

- Çünkü onlar, Allah'la gına mertebesine erdikleri için, kendilerine verilen diğer şeylere pek rağbet etmiyorlar, dedim. O:

- Evet, ama diyeceğim bir şey daha var, dedi. Ben:

- Haydi öyleyse ne varsa söyle, dedim. O:

- Onlar, dünyanın ve dünyadaki varlıkların kendilerine fayda vermediği kişilerdir. Çünkü onların fakirlikleri Allah için olduğundan bu fakirlik onlara zarar vermiyor. Ayrıca onların varlıkları da Allah için (O, onlara yetiyor. Başkasına ihtiyaç hissetmiyorlar) cevabını verdi.¹³⁵

ed-Derrâc: "Sürmendanlık ararken üstadımın eşyalarını karıştırdım. Orada bir parça gümüş buldum ve hayret ettim. Geline, kendisine:

- Eşyalarınızın arasında şu parçayı buldum, dedim.

- Demek onu gördün, onu yerine koy, dedi. Sonra da:

- Onu al, onunla bir şeyler satın al! Dedi.

- Allah aşkına bu parçanın işi neydi? Diye sordum.

¹³³ Kuşeyrî, a.g.e., Beyrut, 1993, s.78.

¹³⁴ Eraydın, a.g.e., s.209-210.

¹³⁵ Hucvârî, a.g.e., s.533-535.

- Allah, dünyada bu parçanın dışında ne altın, ne de gümüş bir şey vermedi. Onun kefenime sarılmasını ve onu öylece Allah'a geri vermeyi vasiyet etmek istemiştım. Cevabını verdi.¹³⁶

İbnü'l-Cellâ'ya fakrın ne demek olduğu sorulduğunda, sustu. Sonra namaz kıldı. Ardından gitti ve biraz sonra geri döndü ve şöyle dedi: “Üzerimde bulunan bir dirhem yüzünden fakr konusunda konuşmak istemedim. Gittim onu harcadım. Üzerimde bu para varken fakr konusunda konuşmak hususunda Cenab-ı Hakk'tan haya ettim” dedi. Oturdu ve fakrı anlatmaya başladı.¹³⁷

Gerçek fakr, kişinin nefsi için değil, Allah için olmasıdır. Bu yüzden bütün nefsânî arzuları, hırs ve tamâı artmak, içinde Allah düşüncesinden başka bir şey kalmamaktır. Bütün ruhunu Allah sevgisi kaplayıp Allah'tan başka hiçbir şeye meyil ve muhabbeti kalmayınca kişi fakra ermiş sayılır. Böyle bir fakirlik, mal sahibi olmaya engel değildir. Hatta denilebilir ki, sabır ve rıza ile beraber bulunmayan fakirlik eksiklikler. Böyle bir fakrın hiçbir fazileti yoktur. İbn Ata'nın: “Servetinin hakkını vererek şükreden zengin, sabreden fakirden iyidir.” Sözü de sabretmeyen fakirin durumunun daha da kötü olduğunu göstermektedir. Fakr konusunda farklı noktalar ise, fakrın takva ve Zühtün neticesi olduğu, maddi fakirliğin makbul görülmediğı ve benzeri konulardır.¹³⁸

8- Züht

Züht, kavramı tasavvuf biliminin temel kavramlarının başında gelen bir kavramdır. Bütün mesele bu kavramın esas manasının anlaşılması ve tatbikinde görülen büyük hatalar ve bu hataları yapmakta ısrarlı olmaktır. Özellikle toplumumuzda bu kavram bir çok kesim tarafından yanlış yorumlanmış, hatalı olarak uygulanmış ve uygulanmaktadır. Züht sözlükte soğuk ve ilgisiz davranmak, rağbet etmemek, yüz çevirmek gibi manalara

¹³⁶ Yılmaz, a.g.e., s.187-189.

¹³⁷ Sühreverdî, a.g.e., s.614-615.

¹³⁸ Kelebâzî, a.g.e., s.143-144.

gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de de Züht kavramı bir çok âyette geçmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

*"Sizin yanınızda bulunan, (dünya malı) tükenir, Allah'ın yanında bulunan ise kalıcıdır. Biz sabredenlerin karşılığını, yaptıklarının en güzeliyle vereceğiz"*¹³⁹

*" Onlardan bazı zümrelere kendilerini denemek için verdiğimiz dünyaya hayatını süsüne gözlerini dikme. Rabbinin rızkı daha hayırlı ve daha süreklidir"*¹⁴⁰

" Biz yeryüzündeki şeyleri, kendisine süs olsun diye yarattık ki onların, hangisinin daha güzel iş yaptığını deneyelim. Biz elbette (bir gün) yerin üzerindeki kupkuru bir toprak yapacağız (yerle bir edeceğiz)." ¹⁴¹

Tasavvufî manada ise, ahirete yönelmek için dünyadan el-etek çekmek. Hakk'a yönelmek için dünyadan da ahiretten de el-etek çekmek. Elde mevcut olsa bile gönülde mal ve mülk sevgisine yer vermemek. Zühte Züht: Dünyaya rağbet etmemek halini gözde büyütmemek ve buna hiç değer vermemektir. Züht, fuzuli ve lüzumsuz olanı terk etmektir. Zühtün üç derecesi vardır, İçinde dünya sevgisi olduğu halde onu terk etmek. İkincisi ahirete nazaran dünyanın önemsiz olduğu ve terk edilmesi, üçüncü olarak dünyaya karşı da zahit olmak.¹⁴²

Ebû Abdillâh el-Herevî, Zühtü kamu için kurbet (Allah'a yakınlık sağlayan nafîle ibadet) mürid için zaruret (mutlaka yapılması gerekli olan bir davranış) havas için haşyet (saygı ve huzur) görmektedir.¹⁴³

Bursevî'nin Zühtü açıklaması şöyledir:

Zühtde şöyle bir şart vardır ki, zahit dünyadan uzak ve onunla kalbini meşgul etmeden ahiretle meşguldür. Mahlukla uğraşmak Halikten ayrı

¹³⁹ Nahl, 16/96.

¹⁴⁰ Taha, 20/131.

¹⁴¹ Kehf, 18/7-8.

¹⁴² Hucvûrî, a.g.e., s.517-519.

¹⁴³ Sühreverdî, a.g.e., s.605.

kalmaktır.¹⁴⁴ Bütün zahitlerin en zahiti Hz. Peygamber idi, O semanın ve arzın hazineleri O'nun hizmetinde olmasına rağmen Züht içerisinde bir hayat sürdü.¹⁴⁵ Züht ile Hakk'a ulaşmak mümkün değildir. Belki evvela muhabbet ve ikinci olarak aşk irtibatı lazımdır.¹⁴⁶ Zühtün neticesi cennet nimetleri aşkın neticesi ise Allah'ı görmedir. İkisinin netice olarak karşılaştırılmasında aşk daha üstündür. Çünkü neticesi Allah'ı görmedir ve ruhla alınan ve tadılan bir zevkdir.¹⁴⁷ Niceler dünyada Zühtü tercih ettiler ki hesapları kolay olsun, niceleri hesaplarının üstesinde gelip ahirete kabul olunmuş olarak gitmişlerdir.¹⁴⁸

Züht kavramını izahta İsmail Hakkı Bursevî ile aynı görüşte olan mutasavvıflar: Süfyan es-Sevrî, Fudayl b. İyad, Ebû Süleyman Darânî'yi zikredebiliriz. Dünyadan ayrı olup ahiretle meşgul olmanın lüzumu, Hz. Peygamberin örnek Zühtî hayatı, netice bakımından aşkın daha üstün olduğu gibi noktalarda fikir birliği görülmektedir.¹⁴⁹

Züht kavramına farklı açıklamalar getiren mutasavvıflar:

Seri es-Sekatî: "Yüce Allah, velilerinden dünyayı soyup almış, safi-lerini ondan korumuş, dostlarının gönüllerinden onu çıkarmıştır. Zira Allah, onu velilerine uygun görmemiştir" demiştir.¹⁵⁰

Yahya b. Muaz: "Züht, malda cömertlik getirir, sevgi de canı verme cömertliği getirir. Şu üç şey bulunmadıkça hiç kimse gerçek Zühte eremez: Karşılıksız amel, tamahsız söz, başkanlıksız izzet."

Biri Yahya b. Muaz'a "Ne zaman tevekkül dükkanına girip zahitlerin elbiselerini giyerek onlarla beraber oturabilirim?" diye sormuş. Yahya b. Muaz şöyle cevap vermiş: "Riyazetin, Allah, üç gün rızkını kesmiş olsa

¹⁴⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,356.

¹⁴⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,175.

¹⁴⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,197.

¹⁴⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,226.

¹⁴⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,402.

¹⁴⁹ Gazâlî, a.g.e., IV,284; Tûsî, a.g.e., s.45-46; Ateş, a.g.e., s.274-283.

¹⁵⁰ Sühreverdî, a.g.e., s.608-610.

kalbinin zayıflamayacağı duruma eriştiği zaman. Bu dereceye ulaşmadan zahitlerin sergisine oturman cahilliktir. Sonra rezil, perişan olabilirsin.”¹⁵¹

Ahmed b. Hanbel: “Züht üç türlüdür. Birincisi, haramı bırakmak olan avamın Zühtüdür. İkincisi ihtiyaçtan fazla malı bırakmaktan ibaret olan havassın Zühtüdür. Üçüncüsü Allah'tan meşgul eden şeyleri bırakmaktan ibaret olan ariflerin Zühtüdür” demiştir.¹⁵²

Fudayl b. İyad da şöyle demiştir: “Allah, bütün şerri bir eve koymuş, dünya sevgisini o evin anahtarı yapmıştır. Bütün hayrı da bir eve koymuş, Zühtü de onun anahtarı yapmıştır.”¹⁵³

Şiblî'ye Zühtden sorulduğunda: “ Gerçekte Züht aid olmayan bir şeyde olur ki bu Züht değildir. Ya da kendisine aid bir şeyde Züht olur. Beraberinde ve yanında olan bir şeye Züht nasıl yapılır? Züht, nefsin elinde olan bir şeyden el etek çekmesi ve onu başkalarına dağıtmasıdır.”¹⁵⁴

Şiblî'ye göre Züht, insanın kendisine ait olanı terk etmesidir. Halbuki bir kimsenin kendisine ait olmayan bir şeyi terk etmesi mümkün değildir. Zira bu nevi şeyler zaten terkedilmiştir. Kendisine ait olan şeyi terk etmesi ise (o şeye sahip olduğu sürece) mümkün değildir.¹⁵⁵

Ebû Bekir Vasitî şöyle der: “ Allah'ın nezdinde bir sineğin kanadı kadar bile değeri bulunmayan murdar bir şeyi terk etmek için daha ne kadar çabalayacak, ondan yüz çevirmek için daha ne zamana dek uğraşacaksınız!” Görüldüğü üzere aslında aynı şeyler ifade edildiği halde kelimeler ve izahlar içinde farklı olan görüşler, Allah Teâlâ'nın sevdiği kulları ve dostlarını dünyadan uzaklaştırdığı, Zühtün eldekini ihtiyaç sahiplerine dağıtmak olduğu ve kendisine ait olmayana terk etmek olduğu gibi hususlardır.¹⁵⁶

¹⁵¹ Attar, a.g.e., s.111-114.

¹⁵² Kuşeyrî, a.g.e., s.115-119.

¹⁵³ Eraydın, a.g.e., s.199-203.

¹⁵⁴ Sühreverdî, a.g.e., s.608.

¹⁵⁵ el-Mekkî, Ebû Tâlib, a.g.e., II, 118-136.

¹⁵⁶ el-Mekkî, Ebû Tâlib, *Kutû'l-Kulûb*, Beyrut, 1985, I, 242-268.

B- SEYRU SÜLÜKLA İLGİLİ KAVRAMLAR

1- Şeyh-Mürşid

Şeyh kelimesi günümüz genel tasavvuf çizgisindeki tarikatlarının en önemli unsurudur. Tarikatlarda bütün sistemler onun üzerine kuruludur. Şeyhin yetkili ve kâmil olması müridin seyr-i sülûku ve irşad, terbiyesini olumlu olarak etkileyecek birinci faktördür. Sözlükte yaşlı, ihtiyar, pir, bey, önder, kabile başkanı gibi manalara gelmektedir. Tasavvufi manası ise, nefsinden fani Hak'ta bâki veli, Hak dostu manalarına gelir. Diğer bir mana ise, taliplere rehberlik etmek ve onları irşad etmek ehliyetine ve liyakatına sahip olan insan-ı kamil, rehber, delil, mürşid manalarına gelmektedir.¹⁵⁷

Şeyh, kamil ve mükemmildir, başkalarını da kemale erdirir. Üç türlü şeyh vardır ki, şeyh-i talim: Öğreten, hoca, tasavvufi konularda bilgi verip çevresindekileri aydınlatan sûfî. İkincisi şeyh-i sohbet: Herkesin sohbetine katıldığı, sözlerini dinlediği hal ve hareketlerini örnek aldığı sûfîdir. Şeyh-i ta'lim, bilgi verir, şeyh-i sohbet hem bilgi verir, hem de haliyle çevresindekileri etkiler, onlara örnek olur. Bir de, şeyh-i tarikat, şeyh-i terbiye, şeyh-i irşad, şeyh-i taslik: Mürid ve müntesiplerini, bir ananın bebeğini terbiye etmesi ve yetiştirmesi gibi terbiye edip yetiştirir. Mürid ve müntesipleri üzerinde mal, beden ve ruh gibi hususlarda söz sahibidir. Mürid şeyhe karşı itiraz edemez. Şeyhin önünde gassalın önündeki cenaze gibidir. Gerçek şeyh, Allah'ı kullarına, kullarını hem Allah'a hem de birbirine sevdiren kâmil insandır.¹⁵⁸

Mürşid, kelime olarak rehber, delil, kılavuz, yol gösteren gibi manalara gelir. Tasavvufî manada ise, sırat-ı müstakimi gösteren, dalaletten önce hak yola ileten. Mürşid merdiven gibidir. Başkaları ona basar ve yükselir. Mum gibidir kendisi yanar ama .çevresindekileri aydınlatır.¹⁵⁹

Bursevî'nin mürşid-şeyh konusunda görüşü şöyledir:

¹⁵⁷ Kaşânî, Abdurrezzak, *Islahatu's-Sûfiyye*, Kahire, 1981, s.510.

¹⁵⁸ Sühreverdî, a.g.e., s.505.

¹⁵⁹ Cürcanî, Seyyid Şerif, *Ta'rifat*, Kahire, 1980, s.255.

Şeyhe itiraz etmek dahi müridin marifetinin noksanlığından ve bakıyyeyi vücudundandır ki (kendi benliğini yok edememiştir), yalnız edebi terk değil, belki ma'siyet makamındandır ki neticesi cezadır. Yalnız edebe riayetsizlik olarak değil, bunu ileri götürerek günah işlemeye vardır-maktadır.¹⁶⁰ Kulun vücud-i Hak'da fenası şeyhe hizmet ile zahir olur. Çünkü, hizmet ve sohbet varlığı yok ve benliği kaldırır. İbrahim b. Edhem'in pir-i Horasanî'ye hizmet edip murada erdiği gibi, Yunus Emre de bu hal ile Hakk'a erdi. Getirdiği odunların hepsi doğru olanlar idi. Şeyhi Taptuk Emre onun sırrından sual edince "Sultanım, bu kapıya eğrilik sığmaz" diye cevap verdi.¹⁶¹

Bir şeyhden bir şeyhe dönmek köyden şehre hicret gibidir ki, o şehir, cum'a namazının kılındığı yerdir, cemaat ulu'l-ilm ile bâis-i sohbet ve ülfettir. Yani, cemaati ilim sahibi olup sohbet etmeye layık kişidir. Ve köyün neticesi ise cehalet ve gaflettir.¹⁶² Hak talibi sohbeti istemekle, aramakla görevlidir. Herkes sohbe layık değildir. Bundan dolayı sohbe layık olanı ele geçirinceye kadar bir halden bir hale intikal etmek vacib olan işlerdendir.¹⁶³ Gafletle perdeli olan sâlik keşf sahibine uymalı şeyh meclisinden başka meclislere gitmemelidir. Bu gafletin perdesini kaldırmak için tezkire (hatırlatmaya) ihtiyaçları vardır ta ki Hakk'la meşgul olup başkalarıyla meşgul olmasınlar.¹⁶⁴

Bundan da anlaşıldı ki tezkir (hatırlatma) ehli keşfin makamıdır, ehli hicabın değil, zira mahcub olan vera-i perdeden söyler, a'mâ ise a'mâyâ delil olamaz.¹⁶⁵ Ehli zikir ve tezkirin reisi Rasulullah (s.a.v.) dir. Nitekim Kur'ân'da "Sen yine de öğüt ver. Çünkü öğüt müminlere fayda verir."¹⁶⁶ Âyeti bu konuyu te'kit etmektedir.¹⁶⁷

¹⁶⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 21.

¹⁶¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 36.

¹⁶² Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 69.

¹⁶³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 69.

¹⁶⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 106.

¹⁶⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 129.

¹⁶⁶ Zâriyât, 51/55.

¹⁶⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 106.

Halvet ehlinin sohbeti esnasında şeyhe nice ilâhî sırlar açık olur ki bu sırlar sohbet öncesi mevcut değildir. Sohbet esnasında marifetin artması şeyhin beraberinde olan zatın durumuna göre değişmektedir. Bu şahsın manevi kuvveti şeyhe de kuvvet verir ve ilâhî sırların açılmasına vesile olur.¹⁶⁸ Şeyhe itiraz etmek yoktur. Zira insan-ı kâmil mazhar-ı Hak'tır. Hakkın tecellî ettiği kimsedir. Ve şeyh, mertebe-i marifettir.¹⁶⁹

Kâbe yolu delilsiz olmadığı gibi, Hak yolu da mürşitsiz olmaz, sâlik mürşid ile caddeden doğru semte gider, onun için korku yok, belki müjde vardır ki, mürşid olanın kâmil olması gerekir.¹⁷⁰ Mirasla gelen ilmi bol olması halleri ve marifet berzahları eli uzun yani geniş bir marifeti olmalı ve her hali kemale dair olmalıdır.¹⁷¹

Tarîkat yolunun yolcusunun elbet bir mürşid ve becerikli bir üstadı olması gerekir, böylece ismi Hadî yüzünden tam bir hidâyeti bulsun ve yoksa sapıtan elinde kalıp şeytan onun yol kesicisi olur, Hak yoldan çıkarır. İşte bu ilâhî sırladır ki mürşidle alış veriş gereklidir.¹⁷²

Teslik ve sülûk dedikleri mürşid ve mürid arasında izlenilen bir yoldur. Bu manevi içkinin içildiği yerden içme ve bu baldan zevk içindir. Yani mizacına öd ve safra galib olana benzer, böyle safralı olanların ıslahı mizaç sebebiyle doktora ihtiyacı olup, tedavi neticesinde düzelip tatlıdan zevk alsın zira, safralı olan tatlıyı sevmez, belki ekşiye meyillidir.¹⁷³ Sâlikin ayağına bağ olan şeylerden kurtulup yol alması için kuvvetli bir mürşide ihtiyaç vardır.¹⁷⁴

Bir sâliki mürşidi red ederse onun için bir daha mürşid bulunmaz. Çünkü, bütün irşad erbabında bir birlik vardır, mürid ile mürşid arasında

¹⁶⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,223.

¹⁶⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,459-460.

¹⁷⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 209.

¹⁷¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,55.

¹⁷² Bkz., Bursevî, a.g.e., I,99-100.

¹⁷³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,129.

¹⁷⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,129,209.

olan itiraz ayrılık ve ihtilaf sebebidir.¹⁷⁵ Sadece mürşide varmakta yeterli olmayıp bunun yanında güzel bir itikad ve ikinci olarak ta teslim gerekir. Mürşidden feyz alan Hakk'tan faydalanır.¹⁷⁶

İsmail Hakkı Bursevî ile mutasavvıfların hemen hemen hepsi aynı görüştedir. Ortak görüşleri ise, kalp gözü açık olmayanla sohbetten fayda sağlanamayacağı, şeyhe hizmet ve onunla sohbet etme esası, şeyhin miras yoluyla elde ettiği ilminin bol olması gerektiği gibi hususları gösterebiliriz.¹⁷⁷

2- Mürîd-Sâlik

Mürîd genel tasavvuf çizgisinde olan bir tarikakatta mürşidden sonra en fazla geçen kavramlardan olup tarikatta yeni olan ve bu manevi yolda mesafe almak isteyen kimseleri ifade eden bir kelimedir. Sözlükte irade ve taleb eden, isteyen, arzu eden manalarına gelir. Tasavvufî olarak ise, iradesi olmayan, iradesinden soyutlanan, iradesini kullanmayan. Kendisine semânın kapısı açılan ve isimle Hakk'a erenler arasına katılıp ona eren.¹⁷⁸ Tarîkata giren ve şeyhe bağlanan, derviş gibi manalara gelir.¹⁷⁹

Sâlik ise, kelime manası yolcu olup tasavvufî manada ise, Allah'a giden yolu tutana seyr halinde bulunduğu sürece müridle müntehi arasındaki kişiye sâlik denir.¹⁸⁰

Sâlik ehli dört çeşittir ki, zâhitler, fukara, hadimler ve âbidler olarak sayabiliriz. Bunların hepsinin de görev ve sorumlulukları farklı olup, manevi mertebeleri farklı ve ilerlemeleri, terbiye metotları da farklıdır.¹⁸¹

Bursevî'nin mürid-sâlik kavramları hakkında görüşü şöyledir:

Müridin şeyhe itiraz etmesi marifetinin eksikliğinden ve bakıyyey-i vücûdundandır, edebi terk etmesi değil, belki günah makamındadır ki so-

¹⁷⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,459.

¹⁷⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,226.

¹⁷⁷ Krş, bkz., Kuşeyrî, a.g.e. s.511, Tûsî,a.g.e., s.272, Sühreverdî, a.g.e., s.403-415.

¹⁷⁸ İbn Arabî, *Islahâtu's-Sufiyye*, Kahire, 1990, s.280.

¹⁷⁹ Sülemî, Abdurrahman, *Tabakâtu's-Sufiyye*, Kahire, 1989, s.356.

¹⁸⁰ Kaşânî, Abdurrezzak, *Islahâtu's-Sufiyye*, Kahire,1981, s.510.

nucu cezadır.¹⁸² Müridi terbiye esnasında mürşid müridin hali yüzünden nice yükselmeler elde eder. Sülûk işi iki nesneden ibarettir ki, biri müridin hizmeti diğeri şeyhin nefesidir ki bu nefes nefes-i rahmanîdir, ve onun eseri hayat-ı maneviyedir ve ilm-i ilâhîdir.¹⁸³ Müridin hizmetine itiraz karışır- sa ona rahmanî nefes isabet etmez. Belki celâl yüzünden olan nefes zuhur eder ki onun eseri yok eder.¹⁸⁴

Bazen de olur ki, mürid kendi halini takrir esnasında şeyhe bazı le- dünnî ilim açık olur ve halinde yükselme bulur, manevî olarak perdeli olan yani manevi hakikatleri idrak edip göremeyenler vücudu safralı olan gibidir.¹⁸⁵ Bunlar nasıl tabibe ihtiyacı varsa ki tatlıdan zevk almaları için bu şarttır, tabiyatı şehvetlerle değişmiş olanın da bir ilâhi hekime ihtiyacı vardır ki, onun halini ıslah edip manevi zevklerden almasını temin edebilsin, bu zevkin başlangıcı Allah Teâlâ'nın inâyeti ve daha sonra Rasulûllah'ın üflemesi ve diğer temiz nefislerin feyz vermesidir ki, şeyhin nefesi müridin hizmetine bağlıdır.¹⁸⁶ Müridin iradesi vardır, fakat Hakk'a tabiidir. Mürid ve mürşid arasındaki itiraz ihtilaf ve ayrılık sebebidir. Buna göre müridin mürşide itiraz etmemesi ve itirazı terki vacip şarttır. Bir kimse mürid olur daha sonra mürşid olur, mürşid olmakla iradet mertebesi değişmez belki halinde yükselme olur, zat yine aynı zattır ki, mürid önce nefisini şeyhin nefsinde yok etmeli daha sonra fenâfillaha erişebilsin çünkü şeyh Rasulûllah'ın halifesidir.¹⁸⁷

Sâlik, sâlike gerekli olan abdest ve namazın suretleriyle değil hakikatlerini gerçekleştiren olmalarıdır.¹⁸⁸ Sâlik mürşid ile caddeden semte doğru gider, onun için korku yok, belki müjde vardır.¹⁸⁹ Sâlikler hayale dalmayıp, kalp mertebesine ulaşmaya ve ruh alemine girmeye gayret e-

¹⁸¹ Câmi', a.g.e., s.10.

¹⁸² Bkz., Bursevî, a.g.e., I,21.

¹⁸³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,35.

¹⁸⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,64.

¹⁸⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,129.

¹⁸⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,129.

¹⁸⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,305.

¹⁸⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,9.

dip, iradi ölümü gerçekleştirip feyz hayatını bulsunlar mahrum olmasınlar.¹⁹⁰ Sâlik yükselmedikçe sâfillerin makamı hükmü ona açık olmaz. Sâlikin azabı velinin kalbinden düşmesidir ki ona benzer bir azap yoktur.¹⁹¹

Sâlik a'mâ gibidir ve körlüğünü kaldırmaktan acizdir, işte mürşid-i kâmilin lüzûmu bundan dolayıdır. Mürşid-i kamilde zaman, mekan ve vasıta kaydı yoktur. Sâlikler birbirinin hallerine vakıf değillerdir.¹⁹² Herkes kendi halini bilir, sâlike fenâ ve bakâ, sırr-ı halvet ve nur-i celvettir.¹⁹³ Sâlike mürşid gerekir ki onun ayağına bağ olanı halledip onun ilerlemesini yol almasını temin etsin, sâliki helâk sebepleri çoktur ki, onunla ölü kalp ve hayvani nefis kuvvetli ve zinde olur; bu sebeple sülûkte bazı şeyleri kuvvet için şart kıldılar. Bunlar, uzlet, seher ve az yemek gibi, zira, az yemek ve uykuyu terk tabii kuvveti ve nefsi zayıflatıp ruhani kuvveti artırır.¹⁹⁴

Sâlik ehl-i kalp olmadıkça halife olmaz, ehl-i kalp olması da ism-i azama mazhar olmakladır, zira ism-i azam esmalar arasında kalp gibidir.¹⁹⁵ Sâlikin kalbinde bulunduğu hal Hakk'ın tecelliyatındandır. Zira, eğer, zuhur ve inkişaf olmasa o hal de olmazdı, sâlik halka göre cem ile ve kendi nefisine fark ile muamele etmelidir. Zira, nefsi muhasebe mahallidir.¹⁹⁶ Nefsin ayıbına bakıp Mücâhede ve muaheze etmelidir.¹⁹⁷ Perdeler kalkmadıkça sâlik nur menziline eremez ve murâd-ı cemâli göremez.¹⁹⁸

Sâlike fena mertebesinde bulunması ve Hakk'ın faaliyetine nazar eylemesi gerekir. Zira, kulun fiili Hakk'ın fiilinde fanidir.¹⁹⁹ Hakiki kulun fiilinde nefsi hareketi olmaz. Sâlikin seyri eserler aleminden fiiller alemine

¹⁸⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,25.

¹⁹⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,66.

¹⁹¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,110-111.

¹⁹² Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 289,332.

¹⁹³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,376,383.

¹⁹⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,477.

¹⁹⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,341.

¹⁹⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,91.

¹⁹⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,94.

¹⁹⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,118.

¹⁹⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e.,II,125.

ondan sıfat alemine ondanda zât aleminedir, ya da mülk aleminden melekûta ve ondan ceberûta ve ondan da lâhûtadır.²⁰⁰

Hak tarîkında olan sâlik zahmet çekmedikçe mürşid-i kamile eremez, kabiliyetli olan sâlik sır mertebesine ermedikçe karar etmez. Zira, alem-i halkta karar ettikçe müşahede ettiği sadece surettir.²⁰¹ Züht ve takvâ dereceye ulaştıran değildir, belki ayırıcı olan bir çizgidir, ona güvenen yoldan kalır.²⁰² Sâlikin başlangıçtaki ortadaki ve sondaki halleri bir değildir, belki ruhu ve sırrı marifet ve müşahadede yükseldikçe zahir hali de ona göre olur.²⁰³

Bursevî'nin bu görüşleri mutasavvıfların ortak görüşünü yansıtmaktadır. Ortak görüşler, mürîdin veya sâlikin şeyhe itirazı marifetinin eksikliğindendir. Manevî olarak perdeli olanlar yani manevî hakikatları idrak edip göremeyenler vücûdu safralı gibidir ve tabibe ihtiyacı vardır. O da mürşid- kâmindir. Sâlike mürşid gerekir ki, ayağı dolaştıkça ona yardım etsin. Hâk tarîkında olan sâlik zahmet çekmedikçe mürşid-i kâmile eremez.²⁰⁴

3- Semâ

Semâ tasavvufta tartışmalı konuların başında gelir. İtirazlar çoğunlukla işin içine musîkînin girişi noktasında artmaktadır. Günümüzde de benzer görüş ayrılıkları devam etmektedir. Sözlükte dinleme, işitme, kulak verme manalarına gelmektedir. Tasavvufi olarak ise, ilâhileri dinleme, dini musikiyi dinleme. Genel olarak sûfilere göre semâ Hâk'tan gelen ve insanları Hakk'a çağıran bir mesâjdır. Belli bir düzen dahilinde icra edilen mevlevî ayinine sema, ayine katılan dervişlere sema-zen, ayinin yapıldığı yere semâhane denir.²⁰⁵

Bursevî'nin semâ hakkındaki görüşü şöyledir:

²⁰⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,301.

²⁰¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,122.

²⁰² Bkz., Bursevî, a.g.e., II,356.

²⁰³ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,366.

²⁰⁴ Krş, için bkz., Sühreverdî, a.g.e., s.592-605; Câmi', a.g.e., s.700-750; Ateş, a.g.e., s.114-119.

Güzel ses kelamın süsüdür, "Kur'ân'ı seslerinizle süsleyiniz" denildi, Kur'ân'ın kendi ziyneti kafidir, fakat güzel sesle okunması ziynet üzerine ziynet olur, yani, kendi ziyneti ve sonradan olan ziynet bir araya gelince en mükemmel şekil üzere dinleyicinin kabulünü elde eder.²⁰⁶ Nitekim Davud (a.s.) Zebûr okuduğu vakitte güzel sesi dinleyenleri tam bir haşyet ve rikkat verip meclis içerisinde bir kaç yüz insan kendinden geçer ve nice celeri kendilerinden tamamen geçip ahirete yol bulurlardı ve semâ'nın neticesi cân ve tenden geçmek olurdu, bu tesiri inkar eden eşek tabiatlı ve hayvan meşrep olduğu söz götürmezdir. Zira güzel sesin tesiri açıktır.²⁰⁷

Bursevî ile aynı fikirde olan mutasavvıflar arasında şunları sayabiliriz: Ebû Müslim b. Galib Farisî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Ali Ruzbârî. Ortak görüşler, güzel ses kelamın süsüdür. Semânın neticesi cân ve tenden geçmedir. Güzel sesin tesiri açıktır.²⁰⁸

Bursevî'nin görüşünden farklı görüş belirtenler ise:

Ali b. Osman Cüllâbî Hucvûrî, Ebû Abbas Şekvânî'nin şöyle dediğini işitmiştir: "Bir gün bir grubu sema yapan bir topluluk içinde bulunuyordum. Onların arasında şeytanların çıplak olarak oynadıklarını (kalp gözü ile) görmüş ve onların haline şaşmış kalmıştım. Zira durmadan nefes alıp vermekte, solumakta böyle yaptıkça daha da hararetlenmekte idiler." Farklı görüş ise, semânın samimi olmayan kimselerce yapılması sonucu o topluluğa meleklerin yerine Allah'ın lanetine uğramış şeytanların gelip iştirak edeceğini ifade etmiştir.²⁰⁹

²⁰⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s.151.

²⁰⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 274.

²⁰⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 274, 471.

²⁰⁸ Krş, için bkz., Kuşeyrî, a.g.e., s.511-514., Uludağ, Süleyman, **İslam Açısından Musiki ve Sema**, İst, 1980, s. 30-50.

²⁰⁹ Cüllabî, Ali b. Osman, a.g.e., s.565-566.

4- Sohbet

Sohbet tarikatlarda mürşidin eğitimini sohbet esnasında vermesi ve müridin sohbet sayesinde manevi yolculuğunu tamamlaması için önemli bir prensiptir. Kelime olarak söyleşi, hasbihal, arkadaşlık, yoldaş olma gibi manalara gelir. Tasavvufî olarak ta, tasavvufi bilgileri ehil ve hevesli gördükleri muhîblerine özel sohbetle şeyhin aktarmasıdır. Bazı sofiler sohbet yerine uzlet ve halvete önem verir. Mevlevîlikte ve Nakşibendilikte sohbet bir tarikat esasıdır.²¹⁰

Bursevî'nin sohbetle ilgili görüşü şöyledir:

Kabiliyetli olanlara, eksik olanlar yüzünden akılla idrak edilebilen kemâl neticeleri zuhur eyler, kabul etmeyenler kabul edenlere yâr ve sohbet arkadaşı olsalar dahi faydası nedir? Karga ve çaylağın bülbül ile sohbeti gibi olmuş olur ki, ne surette ve ne de manada münasebetleri yoktur.²¹¹ Bunca zamandır ki halka münasebet-i maneviyye neticesin vermeğe çalışırız, az kimse sonuç alıp o manadan haberdar olmuştur. Şeyhin sohbetine girme esmanın toplanma yerine ulaşmadır, zira bütün esma yüzünden zikir ve telkini ona havale edilmiştir.²¹² Hizmet ve sohbet varlığı yok ve benliği izale eder. İbrahim b. Edhem'in pîr-i Horasânî'ye hizmet edip murada erdiği gibi, gecelerde sohbet ve hây u huy edenlerin hali a-kılla idrak edilene gaflettir.²¹³

Herkes sohbeğe layık değildir. Onun için sohbeğe layık olanı ele geçinceye kadar bir halden bir hale geçmek vacib olan işlerdendir. Çünkü sohbeğe layık olanı bulan bir daha onun tarıkında geri dönemez.²¹⁴ Sana tâbî olanlar seninle meclisinde sohbet etsinler ki, o mecliste ensar lisanında onlara söyleyen Allah Teâlâ'dır.²¹⁵ Hak sohbetinde bulunanlar şaki olmaz, senin sohbetinde olanlar da şakîlikten kurtulurlar, sıfatı

²¹⁰ Kuşeyrî, a.g.e., s. 294-298.

²¹¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,35.

²¹² Bkz., Bursevî, a.g.e., I,36.

²¹³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,44.

²¹⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,69.

²¹⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,86.

nefsaniyeden kurtulmuş sadıklarla sohbet edin ki, mertebe-i nübüvvetten sonra sohbeta layık olanlar onlardır.²¹⁶ Ehli halvetin sohbeti esnasında şeyhe nice ilâhi sırlar açık olur ki bu sohbetten önce hasıl değildi. Sohbetle hasıl olan feth-i ilâhi başka şekilde nadir olur ki, bu Üveys el-Karânî meşrebinden olmaya bağlıdır. Sohbetle karar eyle, gazel ve boş laf yerine Kur'ân ve hakâik yaz.²¹⁷

Bursevî ile aynı görüşte olan mutasavvıflar arasında şunlardır: İbrahim b. Edhem, Ebû Ali ed-Dekkâk, Şihabüddin Sühreverdî gibi mutasavvıfları sayabiliriz. Aynı olan görüşler, sohbetin herkese fayda veremeyeceği karşılıklı olarak manevi yeterliliğe sahip olan kimselerin olmasının gerekliliği, herkesin sohbeta layık olmadığı, sohbet esasının özellikle Veyssel Kârânî'den gelen üveysî koluna ait olduğudur.²¹⁸

5- Mücâhede-Riyazât

Mücâhede kavramı da tasavvufta kullanılan temel kavramlar arasında olup önemli bir kavramdır. Tasavvufî prensiplerin temelini oluşturan ana ıstılahlardandır. kelime olarak, savaşmak, mücadele etmek gibi manalara gelmektedir. Tasavvufî manada ise, şeriatça istenen fakat nefse zor gelen şeyleri nefs-i emmâreye yükleyerek savaşmaktır.²¹⁹ Nefsi ezmek etkisiz hale getirmektir. Mücâhedenin yapılmasının üç gayesi vardır ki, birincisi, takvâ sahibi olmak için, esasî şeriatın emirlerine tam olarak riâyet etmek ve kalbi temiz tutmak için nefsi disiplin altına alma esasına dayanır. buna verâ da denir. İkincisi istikamet üzere olmak ve itidal yolu tutmak için yapılır. Son olarak ta keşf ve ilhâm sahibi olmak için yapılır. İslâm bu maksatla nefsi mücâhede yapmaya teşvik etmez.²²⁰

Riyazât aynı Mücâhede gibi temel kavramlardandır ve mücâhede ile beraber kullanılır, uygulanması da birliktedir. Birbirini tamamlayan kavramlardır. Kelime olarak idman, eğitim, terbiye ve ıslah etme, boyun eğ-

²¹⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,244,278.

²¹⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,278.

²¹⁸ Krş, için bkz., Sühreverdî, a.g.e., s.527-555; Ateş, a.g.e., s.113-114.

²¹⁹ Cürçânî, a.g.e., s.200-225.

²²⁰ İbn Haldun, Şifau's-Sâil, Ank, 1984, s.34-51.

dirme, çekici ama zararlı şeylerden uzak kalmaya, zor ama faydalı şeyleri yapmaya kendini alıştırmadır. Sûfilere göre ise, az yemeye, az konuşmaya az uyumaya, yalnız kalmaya, sürekli zikir ve tefekkür etmeye alışan nefsin kurtulacağına inanırlar. "Nefsini eğiten kurtulur, kirleten hüsrana uğrar."²²¹ Hucvûrî'ye göre "Nefis köpektir. Onun avladığı şeyin mübâh olması için eğitilmesi şarttır."²²²

Bursevî'nin Mücâhede ve riyazâtla ilgili görüşleri ise şöyledir:

Nefsimizle mücâhedededen başka halkı davetle dahi mübtelâ olup çekilen elemeler ve şiddetlerin sonu yoktur ki, galip olan sünneti ilâhi mücâhede yolundan gelmektedir. Çünkü ruhâni olarak acı ve dert çekebilme gücü zayıftır.²²³ Bu yolda ise bazı zamanlarda sıkıntı hasıl olur. Sıkıntı sebebiyle virdi terketmek gerekir.²²⁴

Mücâhedenin sonucu elbet müşahede Hakk'a ulaşmak ile erliktir, mücâhede yolundan sülûk edenin halinden, marifet yolundan sülûk edenin hali daha hafif ve daha faziletli oldu.²²⁵ Mücâhede kılıcıyla hayvanî kuvveti öldürmek ve vücûd üzerindeki izlerini kaldırması sebebiyle celâli cemâlinde yok olmuş, cemâli celâlinde ortaya çıkmıştır, mücâhededede gaye hevânın başı olan şehveti kesmek esastır.²²⁶

Mücâhede yolu ashabın yoludur; riyazât ve mücâhede etmek nefsi emmareyi öldürüp vücudu düşmanlardan kurtarıp ruhu canlandırma ile nefis memleketine nizam vermektir.²²⁷ Riyazât ve Mücâhede mürşid-i kâmil ve şeyh-i vasıl ile olan sülûktur. Feyzle olmayan ve Hakk'ın kolaylaştırmadığı riyazât ve Mücâhede sonuç vermez.²²⁸

²²¹ Şems, 91/9-10.

²²² Hucvûrî, a.g.e., s.251-260.

²²³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,121,222.

²²⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,177.

²²⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,242.

²²⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,329-330.

²²⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,18-19,85.

²²⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,116,123.

Riyazât

Enbiyanın (aleyhimü's-selam) nefisleri mütmainne olduğundan sülûkleri en kolay şekliyledir, Hz. Musa'nın (a.s.)'nın Tur'da olan hali gibi; riyazât etmişlerdir, Cenab-ı Nübüvvet'in (s.a.v.) Hira mağarasında nübüvvetten önce riyazâtı ve nübüvvetten sonra visal orucu gibi.²²⁹

Gerek kendi nefsinde gerekse kendi dışında riyazât ve Mücâhede-i nefis lazımdır, bütünüyle rıfk ile davranmak gerekir ki, şiddetli riyazât yastaktır.²³⁰ Allah Teâlâ insanın gönlünü ve canı bir misal aynası yaratmıştır, ta ki ilâhi sırrın sureti ona yansısın ne var ki nefis ve tabiat bu aynaya perde olmuştur.²³¹ Gâib olan işler ve hakikat resimleri perde arkasından açığa çıkmaz. Bu yüzdendir ki uzun süre riyazât ve mücâhede ederler, bunun sonucu riyazâtla tabiat perdesi, mücâhede ile nefis perdesi kalksın ve hakikatlara ulaşmaya mani kalmasın ki, riyazâtla alakalı (ilgili) olan şeylerden uzak kalmasını sağlamak ve hevânın başı olan şehveti kesmek esastır.²³²

Riyazât ve Mücâhede etmek nefis-i emmareyi öldürüp vücûdu düşmandan kurtarmak gerekir, riyazât ve mücâhede mürşid-i kâmil elindedir.²³³ Oruçta riyazât vardır, riyazât bedenini etini yer ve cehenneme yiyecek nesne kalmaz. Riyazât ehli sırat köprüsünden geçerken cehennem ona hızlı geçmesini yoksa onun nurunun cehennem ateşini söndüreceğini söyler.²³⁴ Riyazât mizacı güzelleştirme ve ahlakı güzelleştirmek içindir. Çünkü hayvanî kanı tazyik ve çıkarmadıkça yerine ilâhi nur gelmez.²³⁵

Bursevî'nin bu görüşleri genel olarak sûfilerin görüşlerini yansıtmaktadır. Mücâhadenin sonucu müşahededir. Hayvanî kuvvetin öldürül-

²²⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 121.

²³⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 222-223.

²³¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 220.

²³² Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 317.

²³³ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 116.

²³⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 123-124.

²³⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 204.

mesinin amaç edildiği, hevânın başı olan şehveti kesme esası vardır. Riyâzatta nefs-i emmareyi öldürme amaçtır. Oruçta riyâzat vardır ki, bedenini etini yer ve cehenneme bir şey kalmasın.²³⁶

6- Halvet

Halvet genel tasavvuf çizgisindeki tarikatlarda önemli bir kavram ve belli yerlere gelebilmek ve sulûk esnasında sâlikin aşması gereken engellerdendir. sözlükte, uzlet inziva, yalnızlık tek başına yaşamak, topluma karışmamak gibi manalarda kullanılmaktadır. Sûfilere göre ise, ne bir meleğin ne de diğer herhangi bir kimsenin bulunmadığı bir halde ve yerde Hak ile sohbet etmektir.²³⁷ Masivâdan ilgiyi kesip tamamen Allah'a yönelmek ve kendini ibadete vermektir.²³⁸

Bursevî ise halveti şöyle izah eder:

Mürîd-i sadıkın halveti zamanında mürşid-i kâmilin kendisi dahi bütünüyle riyazât ederler tâ ki hazır bulunup kuvvet ve temkinle irşad rütbesi yüksek olsun ki, celvetinin başı halvettir yani masivâdan tamamıyla boşalmaz.²³⁹ İstidadlı kuvvetli sâliklerin halveti zamanında tamamıyla riyazât ederler. Çünkü riyazât halinde, ilâhi fetihler çok olur ve onunla müşkil hallere büyük bir hakimiyet gelir.²⁴⁰ Halvet ehli normal zamanlarda da halvet eder. Çünkü dışarının orta hali bâtının itidaline yardımcıdır.²⁴¹

Sûfilerin çoğunlunun görüşü de bu izaha yakındır. Ortak olan görüşler de, mürşid-i kâmilin dahi uyması gereken önemli bir prensiptir. Halvet esnasında da riyazât edilmesinin gerekliliği gibi hususları zikredebiliriz.²⁴²

²³⁶ Krş, için bkz., Herevî, Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed Ensari, *Menazilu's-Sâirîn*, Kahire, 1989., s.200-210; İbn Arabî, *el-Futuhatu'l-Mekkiyye*, Kahire, 1985, II,634.

²³⁷ Cürânî, a.g.e., s.100-110.

²³⁸ Kaşânî, Abdurrezzak, a.g.e., s.300.

²³⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,98.

²⁴⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,223.

²⁴¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,171.

²⁴² Krş, için bkz., Kuşeyrî, Abdulkarim, a.g.e., s.101-104; Eraydın, a.g.e., s.155-162.

7- Ârif

Ârif olma tasavvufta önemli bir mevki ve mertebedir. Sûfilerce kâmil insan kabul edilecek derecede önemli bir ıstılah olarak önümüze çıkmaktadır. Sözlükte, bilen, vakıf, aşına, tanıyan, anlayışlı, kavrayış mükemmel, irfan ve marifet sahibi manalarına gelir. Sûfilere göre ise, Allah Teâlâ'nın kendi zatını, sıfatlarını, isimlerini ve fiillerini müşahede ettirdiği kimse. Müşahede ve temaşadan hasıl olan bilgiye marifet, bu bilgiye sahip olan şahsa da ârif denir.²⁴³

Bursevî'nin ârif kelimesini izahı şöyledir:

Ârif olan Hakk'a âşık olur ki, Halık-ı cennet ve nardır, yoksa mahluka değil, Ârif olanlar insan-ı kâmile saygı gösterip insanlarla birlikte olmaya önem vermezler, cahil olanlar insanlarla birlikte olmaya önem verip kendiyle diğerleri arasında karşılaştırma ve bir tür maddi yarış içerisinde-
dir.²⁴⁴

Ârif-i basîr, göze aldanmayıp belki basiretle bakmalı ki, gözün iltifatı hissiyata ve basiretin bakışı akıl ile idrak edilenleredir, mânaya vakıf olan Ârif eşyayı mahiyeti üzere gördüğünden itirazdan kurtulur.²⁴⁵ Ârif hem zahir hem de batında hakk ve adalet üzere yürür, ariflerin yanında Hakk'a çıkmayan yol yoktur.²⁴⁶

Arifin kıblesi hakiki kiblemdir ki, Hakk'dır. Ârif her makamın sınırını aşmaz ve makamları birbirine karıştırmaz en güzel şekilde konuşur ve hareket eder kendi dışındaki insanlardan ve varlıklardan kurtulur.²⁴⁷ Arife küfür olan ma'na câhile ruhsat olur, arifin dünyadan ayrılığı makam hasebiyle seyri tamamlaması yönüyle değildir.²⁴⁸

Ârif keşf ve müşahede ehlidir. Bu yönden gayb olmaz ki, nisbet aleminden kurtulmuştur, arifin feraseti yüzüne gözüne gelir, o gözle aleme

²⁴³ Kaşânî, Abdurrezzak, a.g.e.s.30.

²⁴⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,60.

²⁴⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,167-168.

²⁴⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 388.

²⁴⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,412.

bakar ve levhinde ne nakşedilmişse teşhis eder ki, Ârif zehir içse ona şeker şerbetidir, cahil şeker şerbeti içse yine ona zehirdir. Hakk Teâlâ kullar arasında kendisine arifi çekip almış seçmiştir.²⁴⁹

Bu izâhlar sûfîlerin genelinin fikrini anlatmaktadır. Ârif olan Hakk'a âşıktır. insanlarla beraber olmaya önem vermez, bunu cahil olanlar yapar. Keşf ve müşahade ehlidir. Ârif zehir içse şeker şerbeti olur, cahil şeker şerbeti içse zehir olur.²⁵⁰

8- Veli-Velâyet

a) Veli:

Veli kelime olarak dost, yar, sevgili, eren ermiş anlamına gelir. Tasavvufi olarak ise, Hakk'ın dostu sevgili kulu manasına gelir. Velinin özellikleri ise, veli zahiri hükümlere ve şer'i adaba saygılıdır. Veli masum değildir, ama mahfuzdur. Yani Hak onları günaha düşmekten değilse bile ısrar etmekten korur. Veli kerâmet ızhâr etmez, ama keramet veliden zuhur eder. Velinin veli olduğunu bilmesi icap etmez. Bazı velilere hüsn-i hatime nasip olmayabilir, yani veli velilik makamından düşebilir.²⁵¹

Veli ve velâyetle ilgili Bursevî'nin açıklaması şu şekildedir:

Velilik makamında yükselmek vardır ama nübüvvet makamına yükselemez. Cüz'i işleri bilmemek veliye noksanlık getirmez. Veli için yaratılışla ilgili olayları bilmesi onun velâyeti gereği değildir. Nebiye nisbetle vahy olan veliye nisbetle edeben "ilham" derler, veliye umumi yönden Cibril inmez ve melek ona görünmez. Görünse de konuşmaz, nebi ise böyle değildir, her asırda ve her şehirde ortaya çıkan veli Cenab-ı Nübüvvet'in velâyet tarafının vekilidir, Velinin hali nebiye tabi'dir.²⁵²

Veli mucize ile ortaya çıkmaz, belki onun sureti olan olağanüstü şeyler zuhur eder ki, edep dilinde ona "kerâmet" derler, veli vasıta-

²⁴⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,163.

²⁴⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,250.

²⁵⁰ Krş, için bkz. Kelebâzî, Muhammed b. İshak, a.g.e., s.195-197; Tûsî, a.g.e., s.33-41.

²⁵¹ Kuşeyrî, Abdülkerim, a.g.e., 259.

²⁵² Bkz., Bursevî, a.g.e., I,52.

rasûldür. Veli kâmil ise alemin nizamı için Allah tarafından gönderilmiştir.²⁵³

b) Velâyet:

Hakk Teâlâ kendi zatını velâyet ile vâsf etmiş, esmanın biri de Veli'dir. Yaratılış hadiselerini bilmek nübüvvet ve velâyet gereği olan bir şey değildir; velâyet nübüvvet mertebesinin bâtınıdır.²⁵⁴ Bu makamdan dediler ki: İnsan-ı kamilin kabulü kabul-i Hak ve reddi dahi redd-i Hak'dır. Çünkü insan-ı kamil halifetullahdır. Her nebide cihet-i nübüvvet vardır ki şeriattır, ve cihet-i velâyet vardır ki hakikattir.²⁵⁵

Takvâ makamında olan velâyetini bilir ve bilmesi kendine gurur getirmez. Zira, takvâ makamı haşyet, heybet ve celâldedir. Velâyet kapısı kıyâmete kadar açıktır. Nübüvvet ve velâyet terbiye-i cemâli ilâhiye bındadır.²⁵⁶

Sûfîlerin çoğunluğunun görüşü de bu görüş ve izahla aynıdır. Ortak noktalar, velilikte yükselme vardır, cüz'i işleri bilmemek veliye eksiklik değildir. Nebiye nisbetle vahy, veliye nisbetle ise ilham derler.²⁵⁷ Velâyet nübüvvet mertebesinin batınıdır. Her nebide nübüvvet yönü vardır ki, şeriattır. Velâyet yönü vardır ki bu da hâkikâttir.²⁵⁸

²⁵³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 446-448.

²⁵⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 52-53.

²⁵⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 55.

²⁵⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 327.

²⁵⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I, 137.

²⁵⁸ Ayr, krş, için bkz. Hucvûrî, a.g.e., s.395-397; Kelebâzî, a.g.e., s.90-93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TAHAKKUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TAHAKKUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR

A- Kalb ve Vîcdân ile İlgili Kavramlar

1- Aşk ve Muhabbet

Aşk ve muhabbet kavramları tasavvûfî ıstılahlardan olup, üzerinde tartışılan ise aşk, âşık ve maşûk kelimeleri ihtilaf konusu olmuşlardır. Tasavvûfta özellikle ilâhî aşk konu edilmiş mutasavvıflar bu konu üzerine kitaplar yazmıştır.

Sözlük manası ise, sevgi, sevmek, aşk, dost edinmek gibi manalara gelmektedir.¹ Kur'ân'da ise, muhabbet kelimesi geçmektedir. *"İnananlar, Allah'ı seviyorsanız, bana uyun ki Allah da sizi sevsin!"*² yine başka bir ayette de *"De ki: 'Eğer siz, Allah'ı seviyorsanız, bana uyun ki Allah da sizi sevsin!'"*³

Allah'ın Elçisi (s.a.v.) de, Allah'ı her şeyden çok sevmeyi, îmânın şartı saymıştır. Ebû Rezîn el-Akîl, kendisine:

"- Ey Allah'ın Elçisi, îmân nedir? Diye sorunca:

- Allah ve Elçisi, sana, her şeyden daha sevgili olmaktır, demiş ve buyurmuş ki:

- "Hiçbiriniz, Allah ve Elçisi, kendisine her şeyden daha sevgili olmadıkça inanmış olmaz"⁴

Tasavvûfî manada kulun Allah Teâlâ'yı sevmesi meyil, hudut ve i-hata gibi şeyler ihtiva etmez. Aşk (muhabbet) bir vasıfla vasfedilemez, bir

¹ Kelebâzî, Muhammed b. İshak Buhârî, et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf, Kahire, 1987, s.100.

² Bakara, 2/165.

³ Âl-i İmrân, 3/31.

⁴ Nesâ'î, İmân: 2-4, İbn Hanbel, İman, Mûsned, IV, 11.

hudutla sınırlanamaz. Muhabbeti bir özelliği de sevgiliden ne gelirse, gerek izzet ve gerekse zillete bu sayede tahammül edilmesidir.⁵

Aşk kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmemiştir. İbnü'l-Arabî'nin beyânına göre ise kinâyeye yoluyla ifade edilmiştir. O aşkı, muhabbetin ifrat derecesi olarak tarif etmiştir.⁶

İsmail H. Bursevî muhabbet konusunda şunları ifade etmektedir,

Aşk ve muhabbetin gereği mihnet ve zahmettir.⁷ Hz. Peygamberin sırr ve suretini içte sevmek ve görünüşte ise O'na salâtü selâm getir ki, her yönden O'na yakınlığın sebebiyle O'nunla beraber haşır olasın.⁸ Muhabbet marifetten önce getirilmiştir ki, onun kıymeti ifade edilsin, muhabbetin nûrundan sonra aşk ateşi, bundan sonra da hakikî şehvet ateşi ortaya çıkar, bu kâmil insan sıfatıdır; muhabbet hakikî ve ruhanî olan muhabbettir.⁹

Mecnûn, Mûsâ'nın ağaçtan işitip gördüğünü Leylâ'dan görüp işitip gördüğünü, bundan dolayı hakiki aşıklardan olduğunu belirtir.¹⁰ Bu itibarla ki, mukayyet aynasından cemâl-i mutlakı gördüğünü, enbiyâ ve evliyânın kadına olan muhabbetleri de bu babdandır.¹¹ Yine bu makamdandır ki, "Allah Teâlâ bir kuluna muhabbet etse mülk ve melekûtta siz dahî muhabbet ediniz" diye seslenilir. Âşık olmadıkça esmânın mârifeti ve sıfat vücûd bulmaz.¹² Yine önemli bir prensipte Muhabbetullâh ile muhabbet-i nefis bir yerde beraber olmaz, meleklerde muhabbet olur, aşk olmaz, bir kalbe iki sevgi sığmaz.¹³

Bursevî ile aynı görüşü bütün mutasavvıflar genel olarak paylaşırlar, ortak noktalar, aşkıta sevgilinin vereceği zahmetlere katlanma vardır, muhabbetin hakikî olması onun ruhanî oluşuyla alakalıdır. Önemli bazı esas-

⁵ Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risâle*, Beyrut, 1993, s.317.

⁶ İbn Arabî, *Islahatu's-Sufiyye*, 15.

⁷ Bkz., Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, I,13.

⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,11.

⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,406.

¹⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,12.

¹¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,12.

¹² Bkz., Bursevî, a.g.e., II,66.

¹³ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,417.

lar ise, mukayyet aynasından cemâl-i mutlağî görme, Muhabbetullâh ile muhabbeti nefsin beraber olamayacağıdır.¹⁴

2- Kabz ve Bast

Bu iki kavram mutasavvıfların kullandığı özel ıstılahlar olup, hâl olarak kabul edilir ve birbirinin zıddı olan kelimelerdir. Bu iki halinde mutasavvıfta olması onun ölçülü bir hayat sürmesini sağlayacaktır.

Sözlükte kabz, darlık, sıkıntı, ruhun üzüntülü, dertli, elemli ve endişeli olması hâli bast, neşe, sevinç, rahat ve huzur hali demektir. Tasavvûfî olarak ise, sûfî ıstılahlarından kabz ve bast; havf ve recâ makamlarını geçen kulun ulaştığı iki haldir. Kabz, cezayı gerektiren manevî bir durumun kalpte belirmesiyle meydana gelir. Mükâfât ümidiyle sâlikin gönlünde meydana gelen ferahlık da basttır. Kabz hicab halindeki tutulan kalplerin, bast da keşf halindeki kalplerin açılmasından ibarettir.¹⁵

Bast sahipleri üç bölüme ayrılır ki, bir kısmı halka rahmet için bast haline getirilmiştir. Nitekim Yüce Allah, Hz. Peygamber'in niçin öyle bast ile (yumuşak huylu, güleç yüzlü) davrandığını şöyle izah etmiştir: *"Allah'ın rahmeti sebebiyledir ki Sen, onlara yumuşak davrandın. Eğer, kaba, katı yürekli olsaydın, çevrenden dağılır, giderlerdi..."*¹⁶ Diğer bir tâife de mânevî kuvvetleri, görüşlerinin samimiyeti ile bast edilirler. Sonuncu gurup ise, yolda işaretler, hidâyet imamları ve sâliklerin yollarını aydınlatan lambalar olarak bast edilmiştir.¹⁷

Bursevî'nin bu iki kavramı izahı şu şekildedir:

İnsan-ı kâmile göre iki sûrette dahî kabz yoktur. Zirâ, mebde-i ev-vele ulaşmıştır ki, neticesi bütün ilâhî isimlerle ile tahakkuktur.¹⁸ Üns-i cemâl olmayan yerde vahşet-i celâl insanı kabz eder, sâlik havf ve recâ gibi iki önemli makamı tamamlayıp geçtikten sonra ulaştığı bu iki hâl iki zıt du-

¹⁴ Krş. için bkz., Kuşeyrî, a.g.e., s. 317-329; Sühreverdî, Şihabüddin, *Avârifü'l-Meârif*, Kahire, 1990, s.630; Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulumi'd-Din*, Kahire, 1974, IV 287.

¹⁵ Kuşeyrî, a.g.e., s. 58-60.

¹⁶ Âl-i İmrân, 3/159.

¹⁷ Kuşeyrî, a.g.e., 58-60, Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, İst. 1981, s.446-447.

¹⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,238.

rumun iki farklı hâlin yaşanıldığı özel bir durumdur.¹⁹ Tabii ki, bu halleri yaşayanlara göre haller de farklı tezahürler olacaktır, sūfinin her zaman ölçülü ve dengeli bir hayat sürmesinin sırrı böyle denge ifade eden ıstılahlarla sağlanmaktadır.²⁰

Bursevî'nin bu izahları genel görüşü yansıtır. Ortak olan görüşler ise, kabz ve bastın havf ve recâ makamlarını geçen kulun ulaştığı iki hal olduğu, kabzın cezayı gerektiren manevî bir durumun kalpte belirmesiyle, bastın ise mükâfât ümidiyle sâlikin gönlünde meydana gelen ferahlık olduğu gibi görüşlerdir.²¹

3- Heybet ve Üns

Tasavvûfî ıstılahlar arasında denge unsurunu temsil eden önemli bir yere sahip olan bu iki kavram sâlikin bulunması gereken ve takınılması istenen bir tavır olarak göze çarpan bu ıstılahlar tasavvûfî hayatın güzel ve örnek yaşayışın birer timsâli gibidirler.

Heybet ve üns, kabz ve bastın üstünde iki haldir. Heybet kabzın, üns de bastın yukarı derecesidir. Heybet, korku ve saygı hislerini birden uyandıran bir haldir. Üns ise alışmak ve yaklaşmak, Allah'ın cemâlini düşünerek kalbin ferahlamasıdır. Üns hali galip olanın arzusu halvet ve yalnızlıktır. Nitekim İbrahim b. Edhem'e "Nereden geliyorsun?" diye sorulduğunda "Allah ile ünsiyetten geliyorum." Cevabını vermiştir. Ünsiyetin alâmeti, halk arasına karışıp onlarla konuşup gülmekten canı sıkılmak ve zikrin zevkine varmaktır.²²

Kuşeyrî'ye göre heybetin hakkı gaybettir. Heybet sahibi olan her sâlik gaybet halinde bulunur. Heybet ehli olan sâlikler gaybetteki durumlarına göre farklılık arz ederler. Kiminin gaybeti uzun kimininki de kısa sürelidir.²³

¹⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 73.

²⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., II, 275, 287.

²¹ Krş. İçin bkz., Kuşeyrî, a.g.e., 58-60; Serrâc, el-Lüma', Kahire 1996, s.419; Sühreverdî, Avârifü'l-Maârif, Kahire, 1990, s. 580.

²² Cürçânî, Şerif, Ta'rîfât, Kahire, 1988, s. 45.

²³ Kuşeyrî, a.g.e. s. 69-71

Heybet, Hakk'a yakınlığın meydana getirdiği endişe hissidir. O'nun yakınlığından mahrum olma korkusudur. Heybet, celâl müşahedesini temaşa, üns ise ilâhî cemâli seyretmekten haz duymaktır. Ünsün en aşağı derecesi, sâlikin ateşe atılsa, yüzünü kılıçla vurulsa bile, yaşadığı derin rûhî hazlar sebebiyle bunu hissetmemesidir. Nitekim Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı zamanki hali buna örnektir.

Üns ayrıca âşıkın sevgilisiyle samimî olması, resmîliğin ortadan kalkması halidir. Nitekim Kur'ân'da halleri anlatılan peygamberlerden Hz. İbrahim'in: "*Yâ Rabbi, bana ölümleri nasıl dirilteceğini göster!*"²⁴ şeklindeki duası ile Hz. Musa (a.s.)'ın "*Bana kendini göster!*"²⁵ şeklindeki niyazı buna örnektir.²⁶

Bursevî'nin bu iki ıstılahla ilgili görüşü şöyledir:

Takvâ makamı ve haşyet ve heybet celâldir.²⁷ Halk Hz. Peygamber (s.a.v.)'e sınırların üzerinde saygı gösterirler ve heybet ile nazar ederlerdi.²⁸ Üns Hakk'a yakın olmanın getirdiği endişe hissi, heybet az veya çok kendinden geçme halini gerektirir, çünkü heybet Hakk'ın celâlî tecellîlerini müşahade etmekten hasıl olur, cemâlî tecellî de heybet hissi meydana getirebilir.²⁹

Bu görüşler genel olarak mutasavvıfların ortak görüşüdür. Birleşilen noktalar ise, kabzın sâlikin sıkıntılı ve darlık ânını ifade eden bir kavram olduğu bastın ise genişlik ve ferahlığı ifade ettiği, bu ıstılahların manevi olarak hallerin yaşanılmasıyla alakalı olması gibi hususlar ortak olan görüşlerdir.³⁰

²⁴ Bakara, 2/260.

²⁵ A'râf, 7/143.

²⁶ Serrâc, a.g.e., s.96.

²⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,327.

²⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,65.

²⁹ Bkz., Bursevî, a.g.e., II,141.

³⁰ Krş, için bkz., Kuşeyrî, a.g.e., s.60; İbn Arabî, Ebû Bekir Muhyiddin Muhammed b.Ali, *İstılâhatu's-Sufiyye*, Kahire, 1989, s. 38; Yılmaz, H.Kamil, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İst. 1994.

4- Gaybet ve Huzur

Tasavvûfun kendine has kavramlarında olan ve metâfizik olayların bir cephesini temsil eden bu iki kavram hayatın bir denge içerisinde olmasının önemini vurgulayan prensiplerdir.

Gaybet kendinden geçmek, kendini kaybetmek; huzur, hazır olmak, huzurda bulunmak demektir. Sâlikin Hakk'tan gelen feyz ve tecellîlerin çokluğu ve kuvveti sebebiyle çevresinden ve kendisinden habersiz hale gelmesidir. Halktan ve nefsinden gâib olan Hak ile hazır olur, onun huzurunda bulunur. Hakk'tan gaybet haline gelen ise, halk ve nefis ile hazır olur. Huzur ve gaybet izafi kavramlar olduğundan, lügat anlamıyla birbirinin zıddı oldukları halde aynı mânâda kullanılabilirler. Çünkü insanlara göre gaybet halinde olan Hakk'ın huzurundadır. Hakk ile hazır olan, insanlara nisbetle gaybettedir.³¹

Düşüncesine Yusuf sevgisi tamamen hâkim olduğu için Ya'kub (a.s.) henüz kendisinden yeni uzak düşmüş olan öteki oğlu Bünyamin'i hatırlamamış " *Ey Yûsuf'a esefim, tasam gel!...*"³² diyerek yıllar önce kaybolmuş Yûsuf'un acısına yanmıştır. Oysa Bünyamin'in ayrılığı daha yeni idi. Yûsuf'un kayboluşunun üzerinden ise yıllar geçmişti. Normalde Bünyamin'e üzülmesi gerekirken, Yûsuf sevgisinin kalbindeki ağırlığı, diğer evladını dahi hatırlamasına yer bırakmamıştır.

Rebî' İbn Haysem, İbn Mes'ûd'un yanına giderken bir demirci dükânının önünden geçmiş, ocakta kızarmış demiri görünce bayılmış, ertesi güne kadar ayılmamış, ayılınca bayılmasının sebebi sorulduğunda: "Cehennem ehlinin âteşteki hâlini hatırladım!" demiştir. İşte âhiret cezâsının çetinliğini düşünmek, kendisini gaybet(duyuları kaybetme, kendinden geçme) halini doğurmuştur.³³

Neysâburlu Ebû hafs da bir gün dükkânında iken bir hâfızın Kur'ân okuduğunu duymuş, Kur'ân'ın tesiriyle elini ateşe sokup kızarmış demiri

³¹ Hucvûrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, Kahire, 1982, 374.

³² Yûsuf, 12/84.

³³ Kûşeyrî, a.g.e., s.69-71.

eliyle çıkarmıştır. Şâkirdi bunu görünce: “Üstad bu nedir?” demiş, hâlinin görünmesine üzülen Ebû Hafs, dükkânını ve sanatını bırakmıştır.³⁴

Bursevî bu kavramlarla ilgili olarak şunları ifade eder:

Gaybet ve huzur öyle bir makamdır ki bunun neticesinde zıtların birleşmesi vardır. Huzûr dedikleri gaybet ve gaflet ve nisyânın mukabilidir.³⁵ Allah’tan sâdır olacak huzur makamında gaybet olmaz, aynı cins olmayanla sohbetin sonucu zahmet ve sıkıntı, aynı renk olanla ülfetin neticesi üns ve huzûr ve rahattır, hâne ile ünsiyet olmaz belki huzûr ve üns hânenin sahibi ile olur.³⁶

Bursevî ile mutasavvıfların görüşleri genel manada beraberdır çok küçük teferruatta bile fark yoktur. Belki ifade ediliş farklı olabilir ama öz olarak aynı manayı içerir. Ortak noktaları ise, gaybet ve huzûrun sonucunun zıtların birleşmesi oluşu, kelime manasına bakarak bunların ayrı kavramlar olduğunu düşünmenin hatalı olacağı bu iki kavramın nisyânın karşılığı olduğu gibi konuları sıralayabiliriz.³⁷

5- Mahv ve İsbat

Tasavvûf sahasının kendine has kavramlarından olan bu iki kelimenin bu alanın metafizik ortamına uygun bir manası vardır. Mahv, nefse ait sıfatların imhâ ve izâle edilmesi, isbât nefslere üzerine muhabbet eseri olan kâselerin dökülerek nefsleri etkisi altına almaktır.

Allah Teâlâ manevî dereceleri yüksek olan kullarını kendine çeker ve nefslerini yok ederek onları kendi katında kılar. Sâlikin alışkanlıklarından gelen kötü özellik ve sıfatlarını ortadan kaldırması mahv, onun yerine ibadet ve tâatı ikâme etmesi isbâttır. Mahv, kulun fiillerinin Hakk’ın fiillerinde fânî olmasıdır. İsbât vuslat hallerini gerçekleştirmektir. Kur’ân-ı Ke-

³⁴ Kûşeyrî, a.g.e., s.69-71.

³⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,86,106.

³⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,391.

³⁷ Krş. için bkz., Kuşeyrî, a.g.e., s. 198; Serrâc, a.g.e., s.416; Eraydın, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, İst. 1990, s.216-218.

rim'deki "*Allah dilediğini mahv, dilediğini isbât eder.*"³⁸ âyet-i kerimesi bu konuyu izâh etmektedir.³⁹

Diğer bir ifade şekliyle, mahv; nefse ve nefsin kaynağına fenâ nazarıyla bakarak amellerin şekillerini değiştirmek, isbât ise; Hakk'ın o kimse için ihsan ettiği vücûd ile amellerin şekillerini isbât etmektir. Bu durum kulun kendi gayretiyle değil, Hakk'ın iradesi ile meydana gelir. Allah onun nefsânî vasıflarını yok ettikten sonra, yine bizzat kendisini isbât etmesiyle isbât hasıl olur.⁴⁰

Sühreverdî de mahv ve isbat konusunda şunları söylüyor: "Mahv, nefsin kötü sıfatlarını kaldırmakla; isbât, sunulan sevgi kadehlerini içmekle olur. Yahut mahv, kendisine yok gözüyle bakarak amelleri silmek, hiçbir eylemi kendine mal etmemek; isbât da o eylemleri, kendisinde yapanın Hak olduğunu bilerek yapmaktır. Kul, amelleri yaparken nefsiyle değil, Hak ile olur. Allah o kulu, kendi vasıflarından aldıktan sonra, kendi varlığına döndürür. İbn Atâ: "Allah onların vasıflarını mahveder, sırlarını isbât eder (bırakır) demiştir".⁴¹

Mahv, çeşitlere ayrılır: Zâhirden (görünürden) günahları, içten gafleti, sırdan illeti mahvetmek, zelleyi mahvetmek, ibâdetleri yapmakla olur, gafleti mahvetmek, münâzeleleri isbât ile olur, sırlardan illeti mahvetmek de muvâsalaları isbât ile olur.⁴² Bütün hepsi Allah'ın dilemesi ile gerçekleşen olaylardır. "*Allah dilediğini mahveder, dilediğini isbât eder, kitâbın anası (her önemli şeyin vakti, yazısı) O'nun yanındadır.*"⁴³

Bursevî bu konuda şunları söylemiştir:

Hak olan isim bâkî ve muteberdir fânî olan isim levh-i vücûddan mahv olmadıkça hak olan ismin vücûda nakşı mümkün olmaz, mahv ve

³⁸ Ra'd, 13/39.

³⁹ Serrâc, a.g.e., s.431-432.

⁴⁰ Sühreverdî, a.g.e., s. 600.

⁴¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Ma'ârif*, Kahire, 1988, s.527.

⁴² Kuşeyrî, a.g.e., s.73-74.

⁴³ Ra'd,13/39.

isbâtta irâde sahibi olan Allah Teâlâ'dır.⁴⁴ Seyr ve gayret deryaya ulaşmak içindir. Bu esnâda O'na ulaşınca kadar çağla O'na öyle bir gir, öyle birleş ki, sana ait bir nesne kalmasın, neticende mahv ve fenâ ve Hak ile bekâ olsun, mahv ve silme perdelerinin sûretine er ki, ef'âl ve sıfâtın bekasıdır.⁴⁵ Sûret-i vücûdun mahv olmasıyla hakikat-i vücûd kalır. Ortaya çıkan ihtilafları vahdet tecellileri mahv eder, ortadan kaldırır. Kelime-i tevhid nefy ile lâ taayyün alemini, isbât ile de taayyün alemini bir araya toplar.⁴⁶

Bu görüşleriyle Bursevî diğer mutasavvıflarla ortak olan noktaları belirtmiştir ki bunlar, netice Allah'a ulaşmak ve O'nda son bulmaktır. Bütün her şeyin fânî oluşu ve yalnız Allah'ın bâkî olduğu hakikati, mahv ve fenâ ile de gaye Hak ile bekâyâ ulaşmaktır. İsbat ile taayyün alemini bir araya toplamak ve vahdet prensibi esastır.⁴⁷

6- Fenâ ve Bekâ

Faniliğin ve bakî olmanın bir arada yaşatılmak istenildiği özel iki kavram olan bu kavramların sûfinin hayatını düzenleyen esaslı kavramlardandır.

Fenâ, yokluk ve hiçlik ve geçici olmaktır. Bakâ ise kalıcı daimî olmaktır. Fenâ, kötü sıfatların zâil olması, bakâ da iyi sıfatların kalmasıdır. Kötü fiilleri terk eden kimsenin şehvî arzuları fenâ bulmuş, ihlâs ve hüsn-i niyyet bâkî kalmış olur. Dünyada kalbî rabıtayı koparan kimsenin kalbi, dünya tutkusundan fenâ bulmuş demektir. Dünya tutkusu ve kötü huylar fenâ bulunca fütüvvet ve doğruluk bakî kalır.⁴⁸

Bütün kâinat, vücud bulmak için Allah'tan istifâza ettiğinden, "fenâ fillah" bir cüz'ün küll içine kavuşması gibi tavsif olundu. Damla nasıl denize

⁴⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,202.

⁴⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,206,303.

⁴⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,361.

⁴⁷ Krş. için bkz., Hucvûrî, a.g.e., s.431; İbn Arabî, a.g.e., s.529; Kâşânî, *İstılâhâtü's-Sûfiyye*, Kahire, 1988.

⁴⁸ Ayr. bkz. İbn. Arabî, a.g.e. s. 56.

karışır ve gözle görülmez hale gelirse, sûfî de öylece Allah içinde veya küll içinde kaybolmak ister.⁴⁹

Fenâ, kulun fâiliyet şuurunu kaybetmesi, “abd” in yerine fâil olarak Allah’ın geçmesidir. Kulun filini görmemesi diye de ifade edebileceğimiz bu halde, kulun yerine Allah kaim olur. Bu suretle “Ben kulumu sevince onun gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum.”⁵⁰ hadis-i kudsi gerçeğeleşmiş olur. Kul Allah’la o kadar meşgul olur ki nihayet “benlik” şuurunu kaybeder. Bunun yerini Allah alır.⁵¹

Fenâ, Allah’a yaklaşmanın (takarrub) en ileri derecelerinden biridir. Fenânın ileri derecesi cem'dir. Fenâyâ eren kulun yerine her zaman Allah geçtiği için, fânî olmak, büsbütün yok olmak, hiçe karışmak demek değildir.⁵²

Fenâ ve bakâ kavramlarını en yaygın biçimde kullananın Ebû Saîd Harrâz olduğu kabul edilir. Nitekim Harrâz fenâyı “ kalpten dünya ve âhiret lezzetlerinin gitmesi sadece Cenâb-ı Hakk’ın rızasının yerleşmesi”, bekâyı da “ Allah’tan başka her şeyin kalpten silinmesi” olarak tanımlamıştır. Beyâid ve Cüneyd gibi sûfilerin de fenâ ve bakâ kavramını kullandıkları bilinmektedir. Nitekim Beyâzid:”Halkın ahvali vardır, ârifin ahvali yoktur. Çünkü onun eserleri mahvedilmiş, hüviyeti başkasının hüviyeti içinde fânî olmuştur. İzleri başkasının izlerinde yok olmuştur” der.⁵³

Şayet kul, bütün samîmiyetiyle kötü huyları terk etmek için nefsiyle mücâdele ederse, Hak Teâlâ da hiç şüphesiz okulu güzel huylarla süsler. Kendini nefsinin emrine teslim etmiş bir kimsenin, güzel sıfatlarla donanmayı beklemesi yanlış bir tevekkül anlayışıdır. Çile çekmeden hâlin meydana gelmesi düşünölemeyeceği gibi, iyi huyların da mücâdelesiz kazanılacağı beklenememek lâzımdır.⁵⁴

⁴⁹ Serrâc, a.g.e., s.284,417-418.

⁵⁰ Buhârî, Rikâk 38.

⁵¹ Kuşeyrî, a.g.e., s.67-69.

⁵² Sühreverdî, a.g.e., s.600.

⁵³ Hucvûrî, a.g.e., s.480-488.

⁵⁴ Hucvûrî, a.g.e., 450.

Bir kimse dinin emir ve yasaklarına tam anlamıyla teslim olursa, şehvî arzular o kulda fenâ bulur. Şehveti fenâ bulan bir insanın, Allah'a kulluğunda ihlâs ve samimiyeti bâki olur. Bu durumda kul, dünyaya duyduğu aşırı rağbetten de kurtulmuş olur.⁵⁵

Bir insan ahlâkını güzelleştirip, haset, kin gütme, cimrilik, öfke, kibir, v.s. gibi mezmum sıfatları kalbinden söküp atarsa, kötü huylardan fâni olup, bu sayede doğruluk, mertlik v.s. gibi güzel huylarla zînetlenir. Cehâletin fenâ bulduğu bir kimsede, ilim bâki kalır. Dünyaya rağbetten fâni olanın da zahitliği bâki olur. Dünyaya rağbetten fâni olur. Bütün bu durumlarda hâl bu minvâl üzere cereyan eder.⁵⁶

Ayrıca kişinin zâhiri varlığından geçmesi fenâ (gaybet), Hakk'ın varlığında kaybolması, bekâ (huzur, vecd) olarak ifâde edilmiştir.⁵⁷

Bursevî'nin fenâ ve bekâ hakkındaki görüşlerini şöyle özetleyebiliriz,

Fenâ konusunda esas istenen fenânın cesette, bedende değil, rûhta gerçekleşmesidir.⁵⁸ Allah Teâlâ kulunu iyi, güzel ve kötü hallerle imtihan eder, tâ ki, sabır şükür gibi makamları geçip Hak'da fenâ bulsun, iyi hali bulalar.⁵⁹ Eğer vücûd ve onun birleşimi olan mal muhtaçlara dağıtılmazsa fenâda bekâ ve fakrda gına nasıl olur?⁶⁰ Fenâ öyle olmalı ki, bütün amellerinden, tasarrufundan dahi fenâ bulup Hakk'ın tasarrufuyla amel etsin, enbiyânın mu'cizeleri de bu kabildendir. Nefslerinde fenâ bulanlar ihlâsları en büyük iksir gibidir ki, bir amel yüz bin yerine geçer.⁶¹ İnsanın dünyada sûreten ve ma'nen fenâsı Mümit ve Kakhâr isimleri ile gerçekleşir, fenâ-i ma'nevî iradî ölümdür ki, bu ölümle ma'nâyı kesret ortadan kal-kar.⁶²

⁵⁵ Sühreverdî, a.g.e., s.646.

⁵⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s.67-69.

⁵⁷ Kuşeyrî, a.g.e., s.67-69.

⁵⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,20.

⁵⁹ Bkz. Bursevî, a.g.e., I,109.

⁶⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,155.

⁶¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,272.

⁶² Bkz., Bursevî, a.g.e., II,40.

Bütün bu izâhlar genel tasavvuf çizgisinde olan mutasavvıfların görüşü ile ortak olan görüşler olup, fenânın esas bedende değil ruhta gerçekleşmesinin gerekliliği, bütün amellerde dahi fânî olmanın önemi, nefislerde fenâ bulanların ihlâsları en büyük formüldür.⁶³

7- Cem ve Fark

Hayatın iki yönünü de hatırlatan yaşarken hem halkla beraber olmayı onlara yardım etmeyi, bunun yanında Hakk ile de beraberliğini ve bağlantısını sürekli hale getirmenin önemini vurgulayan iki kavramdır.

Cem', her şeyi Allah'tan bilerek halkı yok, Hâlık'ı var görme hali, cem toplamak, dikkat ve iradeyi bir noktaya yoğunlaştırmak demektir. Cem' fark(veya tefrika) ile beraber kullanılır. Yakîn hali insanı Hakk'la cem eder. İlim ise varlığını Hakk'tan ayırıp O'na kulluğunu gösterir(Fark). Bu yüzden bazı sûfiler Kur'ân'daki "Allah kendisinden başka ilâh bulunmadığına şahitlik etti."⁶⁴ Âyetini cem'e, devamındaki "*Melekler ve ilim sahipleri*"⁶⁵ kısmını da fark'a delil sayarlar. Hucvûrî, "cem' ve fark" anlayışının temsilcisinin Ebu'l-Abbas Kâsım Seyyârî (ö.342/953) olduğunu ve bu görüşün taraftarlarına bu yüzden Seyyârîye adının verildiğini belirtir.⁶⁶

Mutasavvıfların bazılarına göre, insanın yaratılışı ile cem' arasında ilgi vardır. Cem' yaratılış sırasında Hakk'ın konuşmasıdır. İnsanlar o zaman kendilerinde değillerdi (gaybet). Bu yüzden konuşan da cevap veren de kendisiydi. Hakk insanlara peygamberler aracılığıyla hitap edince fark hali ortaya çıktı. Bu farklılıktan sonra Allah'ın kulu kendisiyle birleştirmesi cem' adını aldı. Bu açıdan kulun kendine bakması cem' dir. Nitekim Ebû Alî Dekkâk "Fark sana nisbet edilen, cem' ise sana nisbet edilmesi mümkün olmayan şeydir" der.⁶⁷

⁶³ Krş, için bkz., Kelebâzî, a.g.e., s.180; Eraydın, a.g.e., s.225.

⁶⁴ Âl-i İmrân, 3/18.

⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/18.

⁶⁶ Hucvûrî, a.g.e., s.493-500.

⁶⁷ Kelebâzî, a.g.e., s.142-145.

Cem' dağınık bir halde bulunan ilgi ve dikkati tek noktada toplamaktır. Böyle olduğu takdirde yani, ilgi ve dikkatini Allah'ta cem' eden, yalnız Allah der, başka bir şey görmez, ilgi ve dikkatini Allah'ın dışındaki varlıklara çeviren ise, yaratıklardan başka bir şey görmez.⁶⁸

Çünkü Sen âyine-i kevne tecellî eyledin

Öz cemâlin çeşm-i âşıktan temâşa eyledin

Ma'ni-i Lâhutunu nâsutda izhar için

Âdeme sûre verib ta'lim-i esmâ eyledin

Cümle mektumâtını halvet-sarây-ı gaybının

Züver-i levh-i şuhûd ettin hüveydâ eyledin

Küll-i mutlak eyleyüb cüz-i mukayyetden zuhûr

Sûret-i her katra' yı mir'ât-ı deryâ eyledin.⁶⁹

Y. Şehirli Avnî

Bursevî cem' ve fark kavramlarını şöyle zikreder:

Eğer sen âriflerden isen kara ve deryâyı, yani fark ve cem'i ve hicâb ve keşfi birbirine birleştirerek ve ayırarak namaz kıl ki, bununla "baka-i resm" dedikleri mertebeye ulaşabilesin.⁷⁰ Cem' halini ve hakikati fark elbisesi ve şeriatla örtmek lüzûmu ortaya çıktı.⁷¹ Sûret-i tevhid-i zahir farka uyma için, batın tevhidi hakikati ise cem' i muhafaza içindir.⁷² Fark içinde cem'i mülâhaza etmeli, çünkü faksız cem' ve cem'siz fark ehlinde kâmil ma'rifet yoktur.⁷³ Cem' ve fark, asl ve fer', sûret ve mananın ortasını cem' eder, çünkü şeriât ve hakîkatın kıvâmı ve âlem ve âdemin düzeni bununladır.⁷⁴

⁶⁸ Sühreverdî, a.g.e., s.628.

⁶⁹ Eraydın, a.g.e., s.219.

⁷⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,9.

⁷¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,76.

⁷² Bkz., Bursevî, a.g.e., I,84.

⁷³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,156.

⁷⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I,402.

Bursevî'nin bu görüşleri, genel sûfî çizgisini yansıtır ki, ortak noktaları şunlardır; cem hâlini ve hâkikatı fark elbisesi ve şeriatla örtmek lüzûmu ortaya çıktı. Fark içinde cem'i düşünmeli çünkü, birbirinden ayrılmaması gereken bu kavramların birinin eksik olması o kimsede kâmil bir ma'rifet yoktur.⁷⁵

B- Marifet ve Bilgi İle İlgili Kavramlar

1- Marifet ve İrfan

İlmin temeli olan bu kavramlar mânevî iklimlerin özel bilgisini anlatan kelimeler olup Hakk ile ilgili bilgilerin izahında ve elde edilişinin anlatılmasında kullanılan kavramlardır.

Ma'rifet; tanımak, âşinâlık ve bilgi demektir. Ancak bilgi anlamını ifade eden ilim ile ma'rifet arasında fark vardır. Ma'rifet, yaşayarak, göreyerek, tadarak, tecrübe ile elde edilen bilgidir. Kaynağı da kalp, ruh, sırr, ilham ve keşiftir. İlmin kaynağı ise akılla istidlâl, duygu organları, nazar ve nakildir. Zâhirî ilim sahiplerine âlim âlim, bâtınî ve kalbî bilgi ve ma'rifet sahibi bulunanlara ârif denilir. İlim daha genel, ma'rifet ise özeldir. Ma'rifet, ilhâm sûretiyle Allah, Allah'ın sıfatları, fiilleri, gayb âlemi hakkında elde edilen bilgidir(Ma'rifet-i İlâhiyye). Bu tür bilgilerin sahiplerine " ârif-billah" (Allah'la bilen) denilmesi, bilgilerinin Hakk'tan gelmesindendir. Nitekim Kuşeyrî bunu: "Sâlik önce Hakk'ı, O'nun sıfat, isim ve fiilleriyle tanır. Sonra ibâdet, kulluk ve çile ile nefsinı arıtarak Hakk'a yaklaşır. O zaman Hakk da ona kendini tanıtır, böylece Hakk; kulun "Mâruf'u olur. Zünnûn Mısırî: "Ben Allah'ı O'nun bana kendisini tanıtması yoluyla tanıdım." Diyerek bu görüşü te'yid etmiştir. Kul, nefesine ve çevresine yabancılığı ölçüde Hakk'a âşinalık (ma'rifet) kazanır. Ma'rifet ve irfan genellikle eş anlamlı olarak kullanılır.⁷⁶

Allah Teâlâ, isim ve sıfatlarından mahlûkatın kavrayabileceklerini onlara açmış ve öğretmiştir. Hakk' gerçek anlamda tanımaya yaratıkların gücü yetmez. Çünkü bütün kâinât, O'nun azamet parıltılarının zâhir olması halinde bile yok oluverir. O'nun azamet tecellîlerine dayanamaz. Azamet

⁷⁵ Krş., için, bkz., Kelebâzî, a.g.e, s.175; Sühreverdi, a.g.e, s.651-653.

sıfatının sâhibini tanımaya kim güç yetirebilir? Bu yüzden erbâb-ı kelâm-
dan biri şöyle demiştir: "O'ndan başkası O'nu tanıyamaz ve O'ndan baş-
kası O'nu sevmeyebilir." Çünkü Samed sıfatını idrâk ve ihâta etmek kabil de-
ğildir.⁷⁷ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur ki, "O'nun diledikleri hariç
insanlar O'nun ilminden hiçbir şeyi ihâta edemezler."⁷⁸

Bâyezîd Bistâmî, ârifin özelliklerini şu şekilde açıklamıştır: "Suyun
rengi bulunduğu kaba göre göre değişir. Su beyaz bir kaptan beyaz, siyah bir kaptan siyah, sarı bir kaptan sarı, kırmızı bir kaptan
kırmızı sanırsın. Arif ve velîler de böyledir. İnsanları değiştirip halden hale
sokan o hallerin sâhibidir, Hakk'ın tecellîleridir."⁷⁹

Bu izah ve görüşlerden sonra Bursevî'nin görüşleri şu şekildedir,

Kemâl bir ma'rifet ve ruhun tam olarak fenâsı gerçekleşirse, i'tiraz
kalmaz.⁸⁰ Hidâyet ma'rifet üzerine tertip edilmiş, düzenlenmiştir.⁸¹ Her
vâris dört mertebeden söz etti ki, şerîat, tarikat, marifet ve hakîkattir.⁸² Ma'rifet ve müşâhede tâm olacak ki yâri koyup ağıyara meyil ettirme-
sin.⁸³ Mücâhede yolundan ilerleyen hâlinden ma'rifet yolundan ilerleyen
hâli daha hafif ve daha faziletli oldu.⁸⁴ Ma'rifet erbâbının ömürlerinin sonla-
rında hâlleri kitâbettir, Çünkü ma'rifetlerinin toplandığı zaman bu zaman-
dır.⁸⁵ Cesedde şerîat, nefisde tarikat ve rûhda ma'rifet, sırda mâsivâyâ
yönelmekten geri durma esastır.⁸⁶ Ilmin tecellîsi ma'rifet üzerine oldu ki,
Hak esmâ ve sıfatıyla ma'lum ve ma'ruf olmasa zâtı müşâhede olursa da-
hi bilinmez, bazı ârifler ma'rifeti müşâhede üzerine tercih ettiler, lakin açık
olan odur ki, müşâhede ma'rifet mertebelerinden hususi mertebedir.⁸⁷

⁷⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s.317-329.

⁷⁷ Serrâc, a.g.e., s.34.

⁷⁸ Bakara,2/255.

⁷⁹ Serrâc, a.g.e., s.34.

⁸⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/20.

⁸¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/55.

⁸² Bkz., Bursevî, a.g.e., I/107.

⁸³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/278.

⁸⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/278.

⁸⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., II/58.

⁸⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., II/86.

⁸⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., II/118.

Ma'rifet ve ibadetteki eksiklerimiz Hz. Peygambere râcidir, O eksikliği ma'rifetiyle bilir ve O'nun kemâli dahi bizi tekmil eyleye.⁸⁸

Görüldüğü gibi Bursevî'nin görüşleri, genel tasavvuf görüşünü yansıtmaktır. Hemen, hemen bütün mutasavvıflar aynı, benzer izahları yapmışlardır. Ortak noktalar, hidâyetin ma'rifet üzerine tertip edildiği, her vârin dört mertebeden söz ettiği ve bunların şeriât, tarikat, ma'rifet ve hakikat olduğu, cesette şeriat, nefste tarikat, rûhda ma'rifet, sırr da ise mâsivaya yönelmekten geri durmanın esas olmasıdır.⁸⁹

2- Keşf ve Mükâşefe

Tasavvûfun en özel kavramlarının başında yer alan , bu sahayı daha da hususi kılan kavramlardır. İlim alanında sadece tasavvûf çevresinde kullanılır.

Keşf, perdenin açılmasıyla gizli olanın ortaya çıkması demektir. Gaybî hakikatlere yaşayarak ve temaşa suretiyle vâkıf ve muttalî olmaktır. Mükâşefe beden ve his perdesinin kalkması, ruh âleminin seyredilmesidir. Maddî duygular âleminin tesir ve kiri, kalbin gayb. âlemini görmesine engel bir perde oluşturur. Rîyâzât, mücâhede ve tasfiye bu perdeyi ortadan kaldırınca gayb âlemi görülmeye başlar ki buna keşf denir. Keşf ve mükâşefe, sûfinin akıl ve duygu organlarıyla elde edemediği gayb ve ulûhiyyet âleminde dair gizli bilgiler sağlar. Mükâşefe ilminin gayesi ma'rifet elde etmek, insan, varlık ve Allah gibi konularda akıl, nazar ve istidlâl yolunun dışında kalbî bilgilere mükâşefe ilmi (tahakkuk) adını verilir, insan davranışlarını ibâdet, amel ve ahlâk açısından anlatan ilme de muâmele (tahalluk) adı verilir.⁹⁰

Bursevî keşf ve mükâşefe konusunda şu fikirleri ifade eder:

Sabah ile gecenin karanlığı açıldığı gibi keşf ile de vücûdun perdesi açılıp ortadan kalkar.⁹¹ Vücûtta bulunan karanlık durum ve hâlleri ortadan

⁸⁸ Bkz., Bursevî, a.g.e., II/396.

⁸⁹ Krş. için bkz., Serrâc, a.g.e., s.56; Kuşeyrî, a.g.e., s.141-143; Yılmaz, a.g.e., s.234.

⁹⁰ Cürcânî, a.g.e., s.59.

⁹¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/8.

kaldırmak nurlar âlemine yükseldikten sonra gerçekleşir.⁹² Tefrît ehlinin rîyâzatları yoktur, bunlar mahcûblardır, keşfleri olsa dahî mu'teber değildir.⁹³ Mahcûbtan kasdedilen amel etmesine rağmen keşf sahibi olmaması yani, îman ve ameli var, fakat keşf mertebesine ulaşamamıştır.⁹⁴ "İlmel-yakîn" mertebesi ma'lumun kendini keşfi değildir, belki âlim ile ma'lum arasında nisbet olmakla bir perde oluşur.⁹⁵ Makbul olan kimsede red edilmiş sıfat bulunmaz, bundandır ki niceleri keşf ve kerâmetten sonra acz makamına düştüler, tövbekâr oldular, hakikî vücûdun nûru ile mecâzî vücûdun karanlığını tamamiyle örttüler.⁹⁶ Akıl bir bağıdır ki, makamı hicaptır, kalb ise mutlak olup keşf makamıdır, akıl bedenden mutlak olmadıkça hakîkî keşfe izin vermez.⁹⁷

Görüldüğü üzere bu fikirler genel tasavvuf görüşünü yansıtan bir fikir olarak belirmektedir. Ortak noktalar ise, sabah ile gecenin karanlığının açılması gibi keşf ile vücûdun perdelerinin açılması, makbul kimsede red edilen sıfatların olmayacağı, aklın bedenden mutlak olmadıkça keşfe izin vermeyeceği noktalarıdır.⁹⁸

3- İlham

Yukarıdaki kavramlarla bir bütünlük arz eden ve beraber ele alınması gereken bir kavram olup yine tasavvûf literatürünün özel kavramlarından ve tartışmalı olanlarındandır.(tasavvûf dışında olanlar tarafından)

Doğrudan ve aracısız Allah'tan alınan bilgi demektir. İlhamî bilgi, ya ilâhî hitabı işitmek ve dinlemek, ya da gayb âlemini görmek suretiyle olur. İlham yoluyla gelen bilgi düşünmekle değil, feyz yoluyla gönle doğar, kalbe gelir. İlham'ın kaynağı ya doğrudan Allah'tır, ya da melektir. Nitekim İbn

⁹² Bkz., Bursevî, a.g.e., I/67.

⁹³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/97.

⁹⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/115.

⁹⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/128.

⁹⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/300.

⁹⁷ Bkz., Bursevî, a.g.e., II/170.

⁹⁸ Krş. bkz., Kuşeyrî, a.g.e., s.56.; Tahânevî, a.g.e., II/1252; Yılmaz, a.g.e., s.235-236.

Arabî, velîlerin ilhâmı, peygamberlere vahy getiren meleğin aldığı kaynaktan aldığını belirtir.⁹⁹

İ. Hakkı Bursevî ilhâm konusunda şunları zikreder:

Mükemmil olan evliyânın hâlleri özel yönden ilhâmdır.¹⁰⁰ Evliyâda genel yönüyle Cibrîl'in vasıta oluşu yoktur, belki özel yönden Hak'tan alırlar ve melekler vasıtasıyla ilhâm yoluyla istifade ederler.¹⁰¹ Enbiyâ kendilerine tâbî olan ümmetleriyle vahyi kabul edip diğerleri inkâr mertebesinde merdûd oldukları gibi verese-i enbiyâ dahî kendilerine katılan topluluklarıyla ilhâmı kabul edip diğerleri inkâr karanlığında kaldılar.¹⁰² Kalb mertebesinde kalpten ilhâm gelmedikçe, hakîkî hilâfet gerçekleşmez, nitekim "O'nu Rûhu'l-emîn (Cebrâil) senin kalbine indirmiştir."¹⁰³ Ayeti buna işaret eder.¹⁰⁴ Hz. Mûsâ (a.s.) Allah Teâlâ'nın iki türlü minnetine nail olmuştur, nitekim, "Andolsun biz sana bir defa daha lütufta bulunmuştuk."¹⁰⁵ Allah'ın birinci minneti nübüvvet ikincisi ise, vâlidesine ilhâm ettiği veçhile kesilmekten O'nu kurtarması ve O'nu düşman elinde terbiye ettirmesi ki, bu düşman elinden dost muamelesi görmek sadece Allah'a mahsus bir ih-sandır.¹⁰⁶ Vahiyden kasıt kalbî muâmeledir ki, nebiye nispetle "vahiy" ve velîye nispetle edeben "ilhâm" derler.¹⁰⁷ Vahiy ve ilhâm hakîkatte çıkış yeri tektir, velîye genel olarak Cibrîl gelmez ve melek görünmez, görünse de konuşmaz nebî ise böyle değildir.¹⁰⁸

Görülüyor ki, bu görüşler genel tasavvufî görüşü aksettirmektedir. Ortak noktalar ise, mükemmil olan evliyânın hâlleri özel yönden ilhâmdır. Evliyâda genel yönüyle Cibrîl'in vasıta oluşu yoktur. Vahiyden kasıt kalbî muâmelelerdir ki, nebiye nispetle vahiy, velîye nispetle ilhâm derler.¹⁰⁹

⁹⁹ Sühreverdî, a.g.e., s.586.

¹⁰⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/52.

¹⁰¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/70

¹⁰² Bkz., Bursevî, a.g.e., I/82.

¹⁰³ Şuarâ, 26/193-194.

¹⁰⁴ Bkz., Bursevî, I/122.

¹⁰⁵ Tâhâ, 20/37.

¹⁰⁶ Bkz., Bursevî, I/200.

¹⁰⁷ Bkz., Bursevî, I/296.

¹⁰⁸ Bkz., Bursevî, I/317.

¹⁰⁹ Krş. için bkz., Tehânevî, a.g.e., II/1308; Gazâlî, a.g.e., III/17; Yılmaz, a.g.e., s.236.

4- Feth ve Feyz

Manevî hâllerin ifade edilmesi ve yaşanılması farklı bir durum olduğundan bu iki kavramda da yine aynı hakikat karşımıza çıkmakta ve bu atmosferin havasını yansıtmaktadır.

Açmak, açılmak, açılış gibi manalara gelen feth ve taşmak manasına gelen feyz, tasavvûfî manada ise, feth sâlike Hak tarafından kapının açılması sonucu zâhir olan kemâl halleri hakkında kullanılan bir kavramdır. Feth-i ilâhî de denilen bu hal, sâlikin çeşitli makamlara yükselmesini temin eder. Feth, nefis ve ruhtaki duruma göre değişik tecellîler sağlar. Nefsteki feth ilim, ruhtaki ise ma'rifet verir. Feth, kalb gözünün açılması anlamına geldiği gibi, Allah'dan gelebilecek maddî ve mânevî ihsanlar hakkında da kullanılır. Allah Teâlâ, "Fettâh" ismiyle her türlü feth, fûtûh ve fûtûhatın kaynağıdır. Feyz ise kulun çaba ve iktisabı olmadan kalbe taşan bilgi ve mânevî haldir. Feyz sâlikî kuşatan mânevî hâl anlamına da kullanılır. Feyzin bir de "isnâdî" olanı vardır ki, şeyh ve müridlere sened ve silsile yoluyla ulaşan irfandır. Şeyh bu tür feyzi, zikir ve sohbet sırasında müridin gönlüne ifâza eder.¹¹⁰

Bu izahtan sonra Bursevî'nin görüşlerine gelince:

Hicap üçtür ki, biri hissi hicap bunun kaldırılması feth-i karîb ile olur, bu feth ile vücûdun üçte bir mertebesi açılır, diğer hicap hayâlî hicap ki, bunun kalkması ise feth-i mübîn ile olur, vücûdun üçte iki mertebesinden perde kalkar, sonuncu ise vehm hicabı olup bunun kalkması ise feth-i mutlak ile olur.¹¹¹ Feth-i karîb, tevhid-i efâl mertebesidir ki, bu mertebede nefsin hicab-ı hissi ortadan kalkar ve kalbe feth-i bab-ı melekût oluşur.¹¹² Aklın gereği ihtilafıdır, eğer kâmil mükâşifler gibi hepsi bir çeşmeden içşeler feyzde ihtilaf olmadığını anlarlar.¹¹³ Bezm-i elesten habersiz olan câm-ı vahdet ve feyz , ma'rifet içip mest olmamışlar ve bu sebeple dünyada ehl-i feyzi inkar ederler, çünkü mücânesetleri yoktur, onlarla aynı mecliste o-

¹¹⁰ Tahânevî, a.g.e., II/1117.

¹¹¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/68.

¹¹² Bkz., Bursevî, a.g.e., I/276.

¹¹³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/62.

turmamışlar, gönül ehli olmayan ise gönül ehlinin halini bilmez, nasıl bilsin ki, hayvândır, hayvân ise insân nedir ne bilir?¹¹⁴ Feyzin aslı deryâdır, yani zât-ı ilâhiyyedir, vücûdumuza ulaşan feyz nehir gibidir ve hayvânî nefsimizi (aslı topraktandır) ateşi gibidir, kuvvet ve gücümüz bağ bahçe gibidir ki, dâimâ ondan sulanır ve onun havzı kalptir.¹¹⁵ Feyz taşıp, dökülmeye derler ki, her yerde taşıp dökülme olmaz, çünkü her feyzin özel vakti vardır.¹¹⁶

Görüldüğü gibi feyz konusunu Bursevî izahında genel tasavvûf görüşünü yansıtan tarif ve izahlara yer vermiştir. ortak noktalar ise, feth vücûdu açmadır ki, nefsin hicabını (perdesini) kaldırmaktır. Feyz ise, taşıp dökülmedir, her yerde taşıp dökülme olmaz, feyzin özel bir vakti vardır.¹¹⁷

5- Tecellî

Tecellî kavramı günümüzde de sık kullandığımız kelimelerden olup, bir çok kimse bilerek veya bilmeyerek Allah'ın tecellîlerinden bahsederken bu kavramı kullanma ihtiyacı duymaktadır. Tabii ki, bu kullanımla tasavvufî manadaki tecellî arasında fark vardır.

Tecellî, ortaya çıkmak ve görünmek demektir. Tasavvufta kudret-i ilâhiyye eserlerinin eşyada görünmesidir. Gaybdan gelen, kalpte zâhir olan nûrlar içinde kullanılır. Tecellînin nasıl geldiğini Allah'dan başka kimse bilemez. Âlem, tecellînin vukuu anında hâdis ve mevcûd, ondan sonra hemen aslına dönerek fânîdir. Fakat bu tecellî o kadar süratli ve daimîdir ki iki tecellî arasında hiçbir fâsıla hissedilmez. Durum böyle devam ettiğinden biz mevcûdatı daimî zannederiz. Âlemde mevcûd olan her şey her nefeste değişmektedir.¹¹⁸

Tecellîde gaybdan şehâdet âlemine, karanlıktan aydınlığa çıkış söz konusudur. Tecellîyi ruhânî ve Rabbânî olmak üzere iki türlüdür. Ruhânî hudûs sıfatıyla ortaya çıkan ve bu yüzden ucûb sıfatı ortaya çıkabilir, fakat Rahmânî olanda ise ucûb tehlikesi yoktur. Çünkü, fânî varlık yokluğa dö-

¹¹⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/107

¹¹⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/156.

¹¹⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/355.

¹¹⁷ Krş. için bkz., Tahânevî, a.g.e., II/117; İbn Arabî, a.g.e., s.28; Yılmaz, a.g.e., s.237.

¹¹⁸ İbn Arabî, a.g.e., s.96.

nüşmektedir. Ayrıca tecellî ef'al, esmâ, sıfat tecellîsi olmak üzere üçe ayrılır. Ayrıca buna ilâveten bir de "zâtî tecellî" vardır ki, bu tecellî kulların idrakinin üstündedir.¹¹⁹

Bu izâhlardan sonra Bursevî'nin izahlarına gelince:

Tecellîde tekrar yoktur, çünkü Allah Teâlâ Vâsi'dir ve tekrar olsa dahi fazla bir fayda ile tekrar eder.¹²⁰ Feyz ve tecellî yüzünden bütün eşyanın mebdei Hak'dır, fakat Hakk'ın kudsî zâtisi vilâdeti iktizâ etmez.(Sameddir)¹²¹ Rûh-i menfûh her ne kadar rûh-i ilâhî ise de o âyinede eseri görmedir, nûr-i ilâhî dediğimiz budur ki Hakk'a aittir, yani Hakk'ın zâtı mertebesinden tecellîdir.¹²² Hak Teâlâ'nın kullarıyla muâmeleri vardır, gerek vâsıl olsun ve gerek olmasınlar, mesela Kâdîr ve Kahhâr ve Mürîd isimleriyle olan tecellîsi latîf ve Mufdil ve Muhsin isimleriyle tecellîsi gibi değildir.¹²³ Leyle-i Kadrde ve şeref ve tecellîde vâsıta-i feyz olan melekler semâda nüzûl ettiği gibi vâsıta olan rûh-i a'zam-ı küllî dahi nüzûl edip iki şekilde açma gerçekleşir ki, biri cismânî, diğeri ise rûhânîdir.¹²⁴ "Selâmet" denilen nârın âfet-i azîme olması ki, Hz. İbrâhim'in nûru tecellîsi ile nârdan kurtulma ve selâmet hâsıl oldu, bundan da anlaşıldı ki, insan-ı kâmilin unsurlarından olan nâriyyet, nûrriyete dönüşebilmekte, nûr ise nâr gibi yakıcı değildir.¹²⁵ Havâss-ı nâs ve ehl-i tecellî öyle meşhed-i hüsn ve mazhar-ı nûr-i ilâhî olmuşlardır ki, bir kimse onlardan birine Hakk'ı gören gözle baksa "Allah Allah" der ve o manzaranın âdem sûretinde olduğunu unuttur.¹²⁶

Bu görüşleri genel mutasavvıfların görüşünü yansıtır ki, Özel insan ve tecellî ehli, nûr-i ilâhînin izhâr ettiği kimsedir ki, Hakk'ı gören gözle biri baksa "Allah, Allah" der ve o manzaranın âdem sûretinde olduğunu unuttur.¹²⁷

¹¹⁹ Kelebâzî, a.g.e., s.177.

¹²⁰ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/56.

¹²¹ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/121.

¹²² Bkz., Bursevî, a.g.e., I/181.

¹²³ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/237.

¹²⁴ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/276.

¹²⁵ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/338.

¹²⁶ Bkz., Bursevî, a.g.e., I/402.

¹²⁷ Krş. İçin bkz., Kelebâzî, a.g.e., s.177; Yılmaz, a.g.e., s.237-239.

SONUÇ:

Bu çalışmanın sonunda ulaştığımız neticeyi şöyle özetleyebiliriz; kavram çalışması her bilim için ne kadar faydalı ise bu tasavvuf için daha da önem kazanmaktadır. Çünkü konular tamamıyla soyut konuları ve metafizik olayları içerdiğinden izahı ve anlatımı zor konular olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaten en başta söylenen bir ifade olayı daha çabuk kavramamızı sağlamaktadır. O da "Tasavvuf kâl ilmi değil hâl ilmidir." ifadesi meselenin ehemmiyetini idrakte bize yardımcı olan sözlerdendir.

Manevî iklimlerdeki bu müstesna halleri ifade gerçekten güçtür. Tasavvuf sahasında bir şeyler ifade etmek isteyen ve olayları izaha çalışacak kimselerin evvela bu ilim dalının kendine has kavramlarını layıkıyla bilmesi en birinci vazifesi olmalıdır.

Tabii ki bunu yaparken tasavvuf tarihinin ana kaynaklarını ve bu ilim dalında otorite olan şahısların eserlerini gözden geçirmek araştırmak en yararlı faaliyet olacaktır. Bu çalışma da İsmail Hakkı Bursevî de hem itim açısından hem de eserleri açısından son derece verimli bir şahsiyet olarak araştırılması ve anlaşılması gereken müelliflerin başında gelmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed İbn Hanbel, **el-Müsned**, Çağrı Yayınları, İst, 1988.

el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, **Keşfu'l-Hafa**, Beyrut, 1970.

Attar, Feridüddin, **Tezkiret-ül Evliya**, Trc. M. Zahid Kotku, İst, 1983.

Ateş, Süleyman, **İslam Tasavufu**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, 1992.

Aynî, Mehmet Ali, **Türk Azizleri ve İsmail Hakkı Bursevî**, İst, 1944.

- **Türk Ahlakçıları**, İst, 1993.

Ayverdi, E. Hakkı, **Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları**, Ank, 1957.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b.İsmail, **el-Câmiu's-Sahîh**, Çağrı Yay, İst, 1981.

Bursevî, İsmail Hakkı, **Ruh'ul- Beyan**, İst, 1985.

- **Tamam'ul-Feyz**, Millet Kütüphanesi, vrk.223.

- **Tuhfe-i İsmailiyye**, İst, 1970.

- **Mecmuâ-i-Hakkı**, Bayezid kütphanesi., Genel no 3507, vrk.73 b-77 b.

- **Makâlât-ı Hakkı**, Hacı Mahmud, no 2764, vrk.19 a.

- **Kitabul-Mir'ât**, Atıf Efendi, no,1504, vrk.132 b.

- **Mecmuâ-ı Hakkı**, Atıf Efendi no 1504, vrk. 186 a.

- **Müteferrikât-ı Hakkıyye**, Esad Efendi no 1667, vrk. 112 a.

- **Tuhfe-i Recebiyye**, Esat Efendi no 1374, vrk. 10 a.

- **Mecmûa-i Hakkı**, Bursa genel no 41, vrk. 49.

- **Kitâbü'n-Netice**, Latin Harfleriyle Çev: İmdat Yavaş, Ali Namlı, İnsan Yayınları, İst, 1997.

- Câmî, Abdurrahman, **Nefahâtü'l Üns**, Trc. Lâmiî, Çelebi, İst., 1995.
- Cürcânî, Seyyid, Şerif, **Ta'rifat**, Kahire, 1988.
- Eraydın, Selçuk, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İst. 1990.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, **İhyau Ulumi'd-Din**, Kahire, 1974.
- **İhya-u Ulumi'd-Din**, Trc.Ahmet Serdaroğlu, İst, 1980.
- Halaçoğlu, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı**, Ank, 1995.
- Hucvûrî, Ebû Ali Cüllâbî, **Keşfu'l-Mahcub**, Kahire 1990.
- Herevî, Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed Ensârî, **Menâzilu's-Sâirîn**, Kahire, 1989.
- İbn Ârabî, Ebû Bekir Muhyiddin Muhammed b.Ali, **Islahâtu's-Sufiyye**, Kahire, 1989.
- **el- Futuhatu'l- Mekkiyye**, Kahire,1985.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahman b.Ebî Bekir, **Şifau's-Sâil**, Ank,1984.
- İkbal, Muhammed, **Şarktan Haber**, Trc: Nihad Tarlan, İst, 1980.
- **Darb-ı Kelim**, Trc: Nihad Tarlan, İst, 1985.
- Kara, Mustafa, **Niyazi-î Mısırî**, Ank, 1994.
- Kâşânî, Abdurrezzak, **Islahâtu's-Sufiyye**, Kahire, 1990.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b.Abdillah, **Mizânu'l-Hak fi ihtiyârî'l-Ehak**, Trc: Süleyman Uludağ, M. Kara, İst, 1990.
- Kelebâzî, Muhammed b. İshak, **et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf**, Kahire, 1987.
- Kuşeyrî, Abdulkerim b.Hevâzîn, **er-Risale**, Beyrut, 1993.
- Küçük, Hasan, **Tarikatlar ve Türkler üzerindeki Müspet Tesirleri**, İst, 1976

el-Mekkî, Ebû Tâlib, **Kutû'l-Kulûb**, Beyrut, 1990.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim el-Haccâc, b.Müslim el-Kuşeyrî, **Sahihu Müslim**, Thk: Muhammed Fuad Abdulbâkî, Çağrı Yay, İst, 1981.

Pertevî, Ahmed, **Şerh-i Cüz'il İ'l-Beydâvî**, Bayazid genel no 755, vrk. 359b.

Rifâî, Kenan, **Ahmed Rifai**, İst, 1984.

Sülemî, Abdurrahman, **Tabakatü's-Sufiyye**, Kahire 1985.

Sühreverdî, Şihabüddin, **Avârifü'l-Meârif**, Kahire, 1990,

- **Avarif'ul-Maarif**, Trc.Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, İst. Trs.

Tahânevî, **Keşşâfu Islahati'l-Fünun**, Beyrut 1984.

Tûsî, Ebû Nasr Serrac **el-Lüma'**, Kahire, 1996.

- **el-Lüma'**, Trc.H.Kamil Yılmaz, İst, 1996.

Uludağ, Süleyman, **İslam Açısından Musiki ve Sema**, İst, 1980.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, İst, 1992.

Yıldız, Sâkîb, **Bursevî ve Ruh'ul Beyan Tefsiri**, (doktora tezi) Sorbon Üniversitesi, Paris, 1972.

Yılmaz, H. Kamil, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İst, 1994.